

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

The background of the cover is a historical painting. It depicts a village with several houses featuring thatched roofs. In the foreground, a person wearing a hat and carrying a bundle on their back is walking across a field. The scene is set in a rural landscape with rolling hills and a hazy sky. The overall color palette is dominated by earthy tones like greens, browns, and yellows.

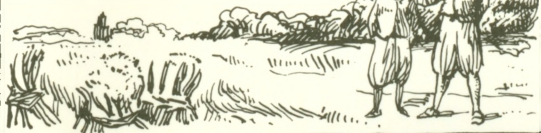
PÅ HERRRENS MARK

Stavnsbundet eller fri

NATIONALMUSEET

De store landboreformer

Stavnsbåndet indføres for mænd mellem 14 og 36 år.

1733

Stavnsbåndet udvides til mænd mellem 9 og 40 år.

1742

Den udtjente soldat skal fæste på det gods, hvorfra han er udskrevet.

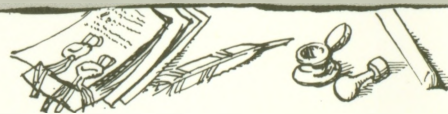

Stavnsbåndet udvides til mænd mellem 4 og 40 år.

1746

Der nedsættes en landvæsenskommission til »Landbrugets Fremtarv og Nytte«.

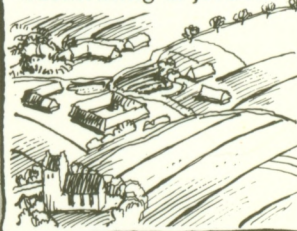
1757

1758

–

1761

Forordninger om udskiftning af jorden.

Forordning om hoveriets bestemmelse.

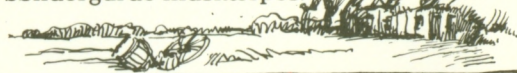
1764

1769

Forordningen om fæstes overgang til selveje.

Forbud mod nedlæggelse af bøndergårde indskærpes.

1769

En mere vidtgående hoveriforordning, som lægger loft over hoveriet.

1771

Efter Struensees fald annulleres hoveriforordningen af 1771.

1773

Forordning om udskiftning

1776

1781

Samlende forordning om udskiftning. Der kræves nu skriftlig beretning og kort. Bestemmelse om jord til husmænd tilføjes.

1786

Den Store Landbokommission nedsættes. Formål: at arbejde med hvad der kunne tjene til forbedring af bondestandens vilkår.

1786

Stavnsbåndet løses.

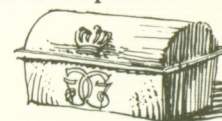

1788

Regeringen opfordrer til frivillig overenskomst om hoveriets fastsættelse.

1791

Den kongelige Kreditkasse oprettes. Skulle bl.a. hjælpe fæstebønder til selveje.

PÅ HERRENS MARK

Stavnsbundet eller fri

NATIONALMUSEET

Redaktionskomité:

John Erichsen, Peter Michelsen, Bodil Bundgaard Rasmussen, Mette Skougaard

Grafisk formgivning og produktion: *Freddy Pedersen*

Copyright © Forfatterne og Nationalmuseet, 1988

ISBN 87-480-0627-0

Nationalmuseet 1988

Omslag:

Udsnit af Jens Juels maleri: Landskab fra egnen omkring Jægerspris, 1782.

Statens Museum for Kunst

Til bog og udstilling PÅ HERRENS MARK
er gennem Landbrugsrådet modtaget støtte
fra Kreditforeningen Danmarks fond for særlige formål
og Knud Højgaards fond.

Der er endvidere modtaget støtte
fra Tølvmandsforeningerne og Dansk Skovforening

Denne bog udgives i anledning af 200 året for stavnsbåndets løsning. Den handler dog ikke alene om stavnsbåndet, men tager sit udgangspunkt i alle de store landboreformer i slutningen af 1700-årene og anskuer dem i en bred historisk sammenhæng. Reformerne havde nemlig ikke blot betydning for landbruget selv, men forvandlede hele det danske samfund og det danske kulturlandskab. Uden at vi gør os det klart til daglig, er både vore omgivelser og vi selv stadig dybt prægede af disse reformer, som efter god dansk skik gennemførtes gradvis og lempeligt. Der rullede ingen hoveder, og det bliver reformer kun bedre af.

Samtidig med udgivelsen af bogen åbnes Nationalmuseets sommerudstilling i Brede 1988. Udstilling og bog har samme titel og samme emne. Men bogen er ikke et katalog. Den kan læses uafhængigt af udstillingen og vil bevare sin værdi, når udstillingen er lukket.

Nationalmuseets deltagelse i Stavnsbåndsløsningsjubilæet skyldes Landbrugsrådet, der ikke ville undvære vor medvirken ved festligholdelsen. Vi ville hellere end gerne være med og siger tak til Landbrugsrådet, både for invitationen, for støtten og for et fint samarbejde omkring udstilling og bog.

OLAF OLSEN

Indhold

OLAF OLSEN	Forord · 5
PETER MICHELSEN	De store forandringer. Landboreformerne i kulturhistorisk sammenhæng · 8
KARL-ERIK FRANDBSEN	Eng føder ager. Dyrkningsformer i Danmarks landbrug før og efter udskiftningen · 14
OLE HØJRUP	Landsbyen og dens styre · 24
HANNE FRØSIG DALGAARD	Bondens dragt · 30
GRITH LERCHE	Hjulplov og svingplov · 32
BIRGIT LØGSTRUP	Fællesskab mellem gods og landsby · 38
JENS HOLMGAARD	Landmilitsen · 42
LARS FRIIS	Bondens stue · 44
HOLGER RASMUSSEN	Bondens billedverden · 48
CLAUS BJØRN	Ideerne bag landboreformerne. Den europæiske sammenhæng · 52
KARIN KRYGER	Kvinderne bag reformerne · 56
INGE MEJER ANTONSEN	Herregården ude og inde · 62
HANNE FRØSIG DALGAARD	Herremandens dragt · 70
EINAR REVENTLOW	Christian Ditlev Reventlow · 72
OLE HØJRUP	Præsten i landsbysamfundet · 74
HANNE FRØSIG DALGAARD	Præstens kjole og krave · 77
ELSE-MARIE BOYHUS	Mad og drikke · 78
SYBILLE REVENTLOW	Musik omkring 1788 hos bonde og herremand · 80
PETER KORSGAARD	Hvor ved vi det fra? · 84

GUDRUN GORMSEN	Bonedagbøger · 86
KARIN KRYGER	Frihedsstøtten · 88
KARIN KRYGER	C. W. Eckersberg: En hentydning til Stavnsbåndets Løsning · 90
SØREN PEDERSEN	Om Frihedsstøtten · 91
BENTE SKOVGAARD	Malernes landskabsopfattelse · 92
HENNING RASMUSSEN	Gårdens placering i landskabet efter udskiftningen · 94
GUNNAR SOLVANG	Husmænd · 96
VAGN SKOVGAARD-PETERSEN	En ny skole · 102
CLAUS BJØRN	Store reformer lange virkninger · 106
BRITTA SCHALL HOLBERG	Dansk landbrug i en brydningstid · 110
TROELS V. ØSTERGAARD	»Venner, hvad fik vi for muld!« · 112
	Fjellerup 1788-1988 · 116
METTE SKOUGAARD	Tiden før de store landboreformer · 116
KARL-ERIK FRANDBSEN	Landboreformerne · 120
BIRGIT VORRE	I går og i dag · 122
PETER KORSGAARD	Ordforklaring · 126
	Billedfortegnelse · 128
	Tidstavle over landboreformer · <i>omslagetets indersider</i>

De store forandringer

Landboreformerne i kulturhistorisk sammenhæng

Af Peter Michelsen

I dansk kulturhistorie er langt den største forandring, der nogensinde er sket, overgangen fra jægerstenalder til bondestenalder. Det foregik for hen mod 6000 år siden, ikke på én gang, men ved en langsom proces. Siden da har der været drevet landbrug i Danmark.

Den eneste anden forandring af kulturen, der tåler sammenligning hermed, er overgangen fra bondesamfund til moderne industrisamfund. Også dette er en gradvis forandring, som her i landet har fundet sted inden for de sidste godt hundrede år. Inden for denne periode blev der færre og færre, som beskæftigede sig med landbrug. For hundrede år siden over halvdelen af de erhvervsaktive, nu kun ca. 7%.

Det er de to helt store forandringer i dansk kulturhistorie. Men der har i tidens løb været andre ændringer, som har været af betydning for udviklingen af det danske samfund. Det gælder f.eks. udvidelsen af de dyrkede områder i vikingetid og tidlig middelalder, altså århundrederne på begge sider af år 1000. Selv om nogle landsbyer og gårde fra denne periode senere kom til at ligge øde, blev denne indenlandske ekspansion bestemmende for landets udnyttelse og bebyggelse helt frem til tiden for de store landboreformer.

Disse reformer foregik ikke blot i et enkelt år, 1788, som er udgangspunkt for et jubilæum. De vigtigste bestemmelser, der lå bag reformerne, kom i 1780erne

og -90erne. De var forberedt ved oplysningstidens interesse for landboforhold og skriverier derom fra midten af 1700-årene, og de første reformer begyndte allerede dengang. Reformerne blev gradvis ført ud i livet gennem flere årtier. Nogle af reformernes visioner blev dog først realiseret i det 20. århundrede. Men virkningerne af reformerne har gennemsyret det danske samfund lige fra reformtiden til i dag.

I en af Københavns elegante adelsboliger fra 1700-årene, senere kaldt Moltkes Palæ, glædede man sig over billeder fra landet, gerne med et glimt af det arbejdende folk som fjerne figurer i landskabet. Dette maleri med Furesøen i baggrunden er malet 1785-86 af Erik Pauelsen og sidder stadig i et vægfelt i et af husets rum.

Gentofte nord for København, en af landsbyerne under Bernstorff gods, blev udskiftet allerede 1765-66. Søgård på Jens Juels billede fra 1790erne lå lidt for sig selv i den sydlige udkant af byen.

Hvad er nu baggrunden for den række af reformer, der i slutningen af 1700-årene ændrede landbrugets forhold i store dele af Danmark og fik vidtrækkende følger for samfundet som helhed? Der er her tale om et samspil mellem forskellige kræfter. Det har haft stor betydning, at de økonomiske forhold var gunstige gennem en længere periode. Godsejerne har måttet afveje, om det var mest fordelagtigt at lægge vægt på fæstebøndernes produktion eller på hovedgårdenes. Jævnledes med de økonomiske overvejelser har en del af godsejerne kunnet anstille betragtninger af en helt anden art. Også idealisme har nemlig i dette afsnit af historien været af en vis betydning. Oplysningstidens europæiske litteratur

med dens blanding af filosofi, forsigtig samfundsdebat og praktiske anvisninger på landbrugsteknik kunne læses af en lille kreds af den dannede overklasse, herunder også en og anden præst. Det blev afgørende, at oplyste og reformvenlige mænd kom i landets regering på et tidspunkt, da forholdsvis store dele af den magthavende og jordbesiddende klasse efterhånden kunne se en fordel i gennemførelse af visse ændringer. Det har ofte været fremhævet, at disse ændringer her i landet skete på fredelig vis, lige før der andensteds foregik blodig revolution.

Hvad var det da for ændringer, de store landboreformer medførte? Det er jo først og fremmest landbrug, det drejer sig om. De landbrugstekniske fremskridt skete over længere tid. De skyldtes ikke blot reformer, men hang også sammen med produktionsforøgelse og økonomiske opgangstider. Det var bl.a. nye former for omdrift af markerne og nye afgrøder, der så småt bredte sig. Men de fleste fornyelser trængte først rigtigt igennem, da fællesskabet i dyrkningen af jorderne blev ophævet. Det skete ved bestemmelserne om udskiftning, der nok var den allervigtigste del af reformlovgivningen.

Det var i 1781, den forordning kom, der blev lovgrundlaget for en total ændring af markinddelingen i store dele af landet. De smalle strimler jord, som landsbyernes marker hidtil havde været delt op i, blev nu afløst af samlede jordstykker for hver gård i landsbyen. Efterhånden blev også en del af gårdene flyttet fra landsbyerne ud på de nye jordlodder. Det betød i nogle landsdele en fuldstændig omdannelse af landskabet. I andre dele af landet, hvor der fra

gammel tid var enkeltgårde spredt i landskabet, var disse reformer praktisk talt uden betydning. Det gjaldt store dele af Nord- og Vestjylland samt Bornholm.

Også bondebefolkningens personlige forhold blev totalt ændret i løbet af reformtiden. Tvangsarbejdet for herremanden, hoveriet, kom der efterhånden regler for, og det blev sidenhen muligt at betale sig fra det. Bøndernes retsstilling forbedredes, dels ved at legemlig afstraffelse blev stoppet, foreløbig dog ikke for husmænd og tjenestefolk, dels ved en uvildig bedømmelse af økonomien i forbindelse med en gårds overgang fra en fæster til en anden. Efterhånden som reformerne skred frem, købte bønderne også i stigende grad deres gårde til selveje. Hvor man før havde arbejdet på herremandens mark, enten man var hjemme eller på hovmarken, blev man nu sin egen herre, når man arbejdede på sin mark.

Symbolet på den personlige frigørelse blev ophævelsen af stavnsbåndet. Det havde i denne form eksisteret i godt et halvt århundrede, men var i virkeligheden ældre, og lignende bestemmelser havde gennem århundreder været gældende på den sjællandske øgruppe. Ved at binde unge mænd til hjemstavnen havde stavnsbåndet sikret soldater til hæren og arbejdskraft til landbruget. Nu blev det gradvis sat ud af kraft i løbet af en årrække, så man efterhånden kunne rejse, hvorhen man ville, f.eks. til andre godser eller til byerne.

Ved en kulturhistorisk bedømmelse af, hvilke forandringer der skete ved de store landboreformer i slutningen af 1700-årene, bør man også se på, hvad der ikke ændrede sig eller måske kun gjorde det

Oeconomisk JOURNAL.

Eller

**Maanedlige Samlinger af udvalte
practiske Afhandlinger, til at forbedre
Huusholdnings- Kunsten, Land- Væsenet,
Manufacturer, Handelen, og alt hvad under
det Navn Oeconomie i allervidtløstige
Mening plejer at besaffes.**

Julii = Maaned. 1757.

Kjøbenhavn, trykt og findes tilkøbs hos L. S. Lillie,
boende i store Tivolstræde i den sørgyldte Dre.

Titelbladet til Oeconomisk Journal juli 1757 fortæller, hvilken broget blanding af emner dette tidsskrift beskæftigede sig med. Det er karakteristisk for denne periode og var med til at gøde jordbunden for de følgende årtiers reformer.

ganske langsomt. Landskabet skiftede udseende på grund af nye markformer, opdyrkning af de gamle overdrev, fredning af skovene og udflytning af mange gårde. Men disse flyttede bygninger udgjorde kun et nyt indslag i landskabet i kraft af deres nye beliggenhed. Selve bygningerne lignede dem, der havde ligget inde i landsbyerne, ja de var undertiden de samme bygninger, der var taget ned og derefter genopført på det nye sted. De fleste bondebygninger var opført i bindingsværk, og denne tømmerkonstruktion egner sig fortrinligt til nedtagning og genopstilling. Fornyelser i den landlige byggeskik

satte først rigtigt ind senere i 1800-årene og var ikke en direkte følge af landboreformerne.

Og som bygningernes ydre, således også deres indre. Bondens stue skiftede ikke udseende, fordi den kom til at ligge i en udflyttergård eller nu tilhørte en selvejerbonde. Derimod kunne økonomisk gode tider for landbruget omkring midten af 1800-årene bidrage til, at mange efterhånden kom ind på at modernisere deres boliger.

Reformerne i sig selv synes ikke at have medført nogen større forandringer med hensyn til de redskaber, bønderne brugte. Le, rive og greb ændrede ikke form på grund af landbolovene. Men efterhånden blev den store tunge hjulplov med den stabile gang bag trækdyrene, om end besværlig at vende, afløst af den lettere svingplov. Det blev nemmere for den driftige bonde at indføre nyheder, når han ikke mere var afhængig af fælles beslutning af alle gårdmænd i en landsby. Derfor kom en del tekniske ændringer først efterhånden, når reformerne var gennemført og økonomien tillod det.

Beslutningsprocessen blandt dem, der dyrkede jorden, var i det hele taget en væsentlig side af sagen. I det gamle landsbyfællesskab havde man på bystævne drøftet fælles anliggender. Det foregik efter visse vedtægter, som var en blanding af gammel tradition og påbud fra øvrigheden. Det var kun gårdmændene, der deltog, ikke husmændene. Og det blev ikke bedre ved reformerne, som nærmest gjorde husmændene til et proletariat af landarbejdere.

På bystævnet traf man f.eks. beslutning om igangsætning af de større landbrugsarbejder. Det var nødvendigt, fordi markerne lå mellem hinanden på en sådan måde, at den enkelte gårdmand ikke kunne komme til uden samarbejde med naboerne. Men det er klart, at det var hensigtsmæssigt og fordelagtigt at udføre meget af markarbejdet i fællesskab. Efter udskiftningen var den enkelte bonde alene med sine problemer, han var frit stillet til at træffe beslutninger, både rigtige og forkerte. Fællesskabet omkring bystævnet gik i opløsning og blev først i løbet af 1800-årene gradvis afløst af nye former for fællesskab i kommunalt arbejde og senere i andelsbevægelsen.

Den bonde, der flyttede ud fra landsbyen, har virkelig følt sig »på herrens mark«. Han var kommet langt uden for landsbyens trygge fællesskab. Og hvordan har ikke hans kone følt det? Nu kunne hun ikke mere få en snak med nabokonen bare ved at gå hen til hushjørnet. Og der var langt til dem, hun ofte arbejdede sammen med eller fik hjælp fra, når hun skulle føde.

Efter skolelovene 1814 blev landsbyskolen det åndelige udgangspunkt for landbefolkningen. Her ses omkring århundredskiftet lærer Smith og hans elever i Jorløse skole, Vestsjælland. Den grundtvigianske lærer havde få år tidligere været blandt initiativtagerne til landsbyens mindsten, rejst 1888 ved 100 års jubilæet for stavnsbåndets løsning.

Men hvis nogle af reformernes følger har været opfattet som ganske barske, så har man samtidig på anden måde søgt at skabe ny tryghed. I den tæt sammenbyggede landsby var tanken på ildebrand et mareridt. Hvis ulykken skete, var trøsten naboers nåde og fælles hjælp ved genopbygning. Det hørte med til reformerne, at de også kom til at omfatte organisering af brandvæsen og brandforsikring.

De reformer, der står som oplysningstidens mesterværk, er ikke begrænset til landbrugsforhold. Hvis man skal se på de langsigtede virkninger af reformerne, må man også tage skolelovgivningen med. Udskiftning og overgang til selveje blev vel grundlaget for den videre udvikling af dansk landbrug. Men det var gennem den almindelige skolegang efter 1814 og siden gennem højskolerne, den frie bonde blev åndeligt rustet til at møde senere tiders udfordringer.

Landbrugets omlægning i 1880'erne og andelsbevægelsens grundlæggelse er nok utænkelige uden den oplysthed, som blev almindelig i løbet af 1800-årene. Når 1980'ernes vanskeligheder for dansk landbrug imødegås med moderne teknik, stordrift og nye former for fællesskab, bygges der videre på en arv fra

fortiden. Traditionen for uddannelse og oplysning vil være det solide grundlag for tilpasningen af landbruget til nutidens krav.

På Peter Hansens maleri Høstbillede fra 1910 er de arbejdende mænd og kvinder hovedsagen. Vi er så tæt på, at vi synes, vi hører lyden af leens skår og lugter høstkarlens sved.

Eng føder ager

Af Karl-Erik Frandsen

Dyrkningsformer i Danmarks landbrug før og efter udskiftningen

Langt den overvejende del af den danske landbrugsproduktion fandt før de store landboreformer sted i landets landsbyer, hvor bønderne dyrkede agerjorden og udnyttede græsningsmulighederne til produktion og opdræt af kreaturer, alt organiseret inden for rammerne af *dyrkningsfællesskabet*. Udenfor dyrkningsfællesskabet stod en stor del af hovedgårdene samt specielt i Vestjylland de spredt beliggende enkeltgårde.

Dyrkningsfællesskabet bestod ikke i egentlig fællesdyrkning, men derimod i en lang række aftaler om samtidighed i de enkelte landbrugsprocesser som pløjning og høst, hvilket var nødvendiggjort af den spredte jordfordeling, og desuden i regulering af græsningsforholdene, aflønning af byhyrden og vedligeholdelse af hegn og gærder.

Det gamle landbrug var i meget stor udstrækning afhængigt af de ressourcer, der fandtes indenfor landsbyens territorium, og landbefolkningen kunne vanskeligt helt undvære en enkelt af disse, således som det er illustreret skematisk på figur 1. Ofte manglede bønderne nemlig kapital til at indkøbe andet end de nødvendige landbrugsredskaber samt salt til konservering af kød og fisk om vinteren og måske lidt såsæd, når der også skulle svares tiende til præsten, skat til kongen og landgilde til herremanden.

Specielt var det førindustrielle landbrug afhængigt af, at den økologiske balance inden for landsbyens

område ikke blev forstyrret afgørende, for eksempel ved at græsset på overdrevet blev ødelagt ved for stort kreaturhold, eller ved at områder med græs blev taget ind til dyrkning eller måske blev indelukket til brug for hovedgårdens behov. Navnlige var balancen mellem agerjord og kreaturhold ømtålelig. Havde bønderne for få kreaturer, ville en umiddelbar følgevirkning nemlig være mindre kød og mælk til forbrug og på længere sigt mindre trækraft til markarbejderne, mindre gødning og dermed lavere høstudbytte.

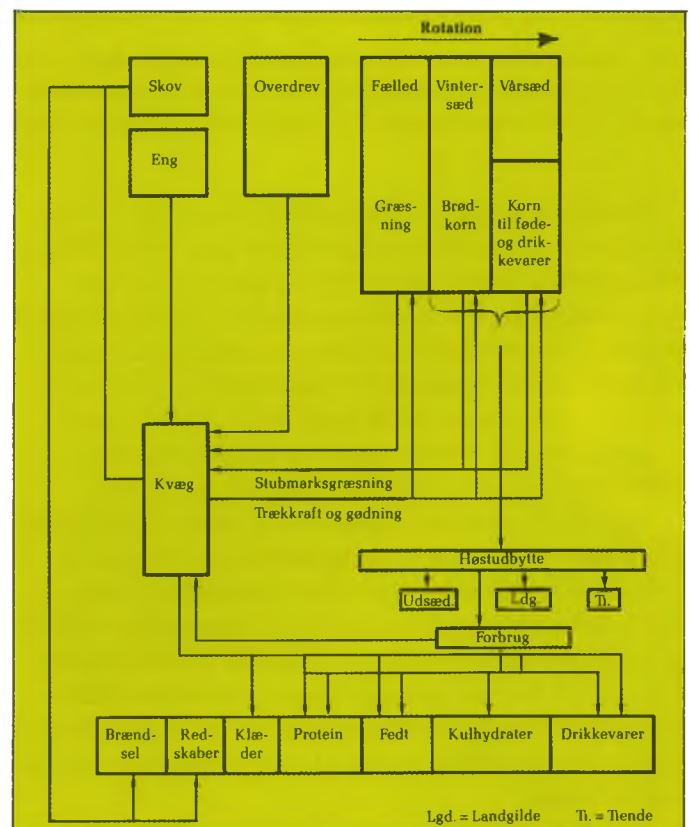

Fig. 1: Model af ressourceudnyttelsen i en landsby med 3-vangsbrug, omtegnet efter C. T. Smith: *An Historical Geography of Europe*, 1967, fig. 4:5. Størrelsen af de enkelte kasser og pile repræsenterer ikke størrelsesforholdene mellem de forskellige elementer.

Et af de virkelig kritiske punkter var de fleste steder i landet manglen på vinterfoder til dyrene. Det meste foder bestod af hør, der blev slået på engene eller i særlige enghaver om sommeren, men derudover kunne bruges halm, skåret som hakkelse og, specielt til hestene, havre.

Det gamle landbrugs planteproduktion bestod næsten udelukkende af korn: byg, rug og havre samt visse steder boghvede og meget små mængder af bønner, ærter og vikker (en art ærter). Den sidste gruppe afgrøder har den særlige evne at binde kvælstof til jorden, og det var vigtigt, fordi den danske jordbund indtil fremkomsten af kunstgødning i 1800-tallet ofte manglede nitrater, fosfat og kalk. Staldgødning var den vigtigste form for gødskning, men da der sjældent var nok til at dække hele marken, og bønderne vidste, at jorden havde godt af også at få andre stoffer, end de der findes i staldgødningen, brugte man mange steder langs kysterne tang til gødskning, ligesom man nedpløjede kompost og husaffald. I Vestjylland havde bønderne desuden i stor udstrækning siden middelalderen anvendt asken fra lyngtørv blandet med staldgødning («klemøg»).

Alt dette var dog ikke tilstrækkeligt til at opretholde jordens frugtbarhed, derfor var det nødvendigt at lade en større eller mindre del af agerjorden hvile hvert år. Denne hvile bestod simpelthen i, at man efter høsten lod jorden ligge upløjet, således at det græs, der groede mellem kornet kunne vokse frem og afgræsses af kreaturerne. Da man ikke anvendte græsfrø, var det meste græs imidlertid forskellige former for ukrudt, og først det andet eller tredje år en mark »lå fælled« kunne de flerårige græsser nå at udvikle sig og blive af virkelig foderværdi for dyrene. Ved at lade jorden hvile, opnåede bønderne dels at jorden kunne regenerere, og dels fik man derved et som regel velkomment supplement til græsningen på overdrevene, ligesom køernes »klatter« vel også var en form for gødskning.

Denne skiften mellem »brug og hvile« krævede imidlertid forskellige former for organisation. For det første var det hensigtsmæssigt, at den enkelte bonde havde sin jord spredt ud over hele bymarken, og dette betød også en vis spredning af risikoen ved f.eks. ekstra megen nedbør, idet de fleste bymarker rummede både svære og lette jorder. For det andet var det nødvendigt, at de enkelte enheder i marken blev adskilt fra hinanden.

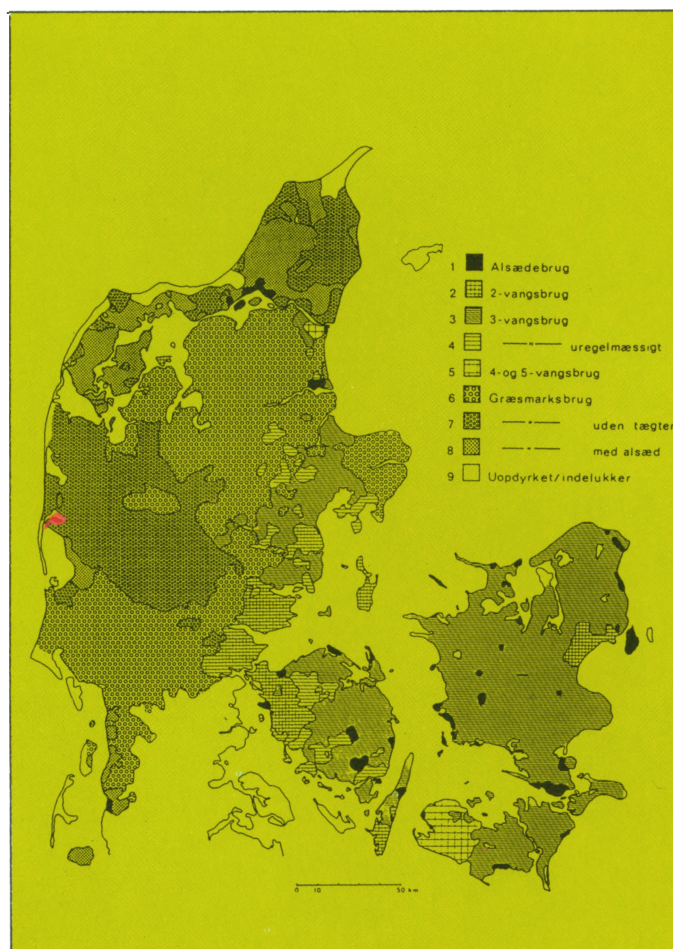

Fig. 2: Kort over Danmarks dyrkningssystemer 1682/83
Kortet er tegnet på grundlag af en gennemgang af de såkaldte markbøger, der indeholder mål og beskrivelser af hver enkelt stykke agerjord i Danmark (med undtagelse af Bornholm og hertugdømmerne) fra årene 1681-83. Markbøgerne blev lavet for at danne grundlag for en skatte-reform, der beskattede den mulige landbrugsproduktion målt i regneenheden tønder hartkorn for hver gård i landet. Selve registret kaldes Christian 5.s matrikel, der fik gyldighed i 1688.

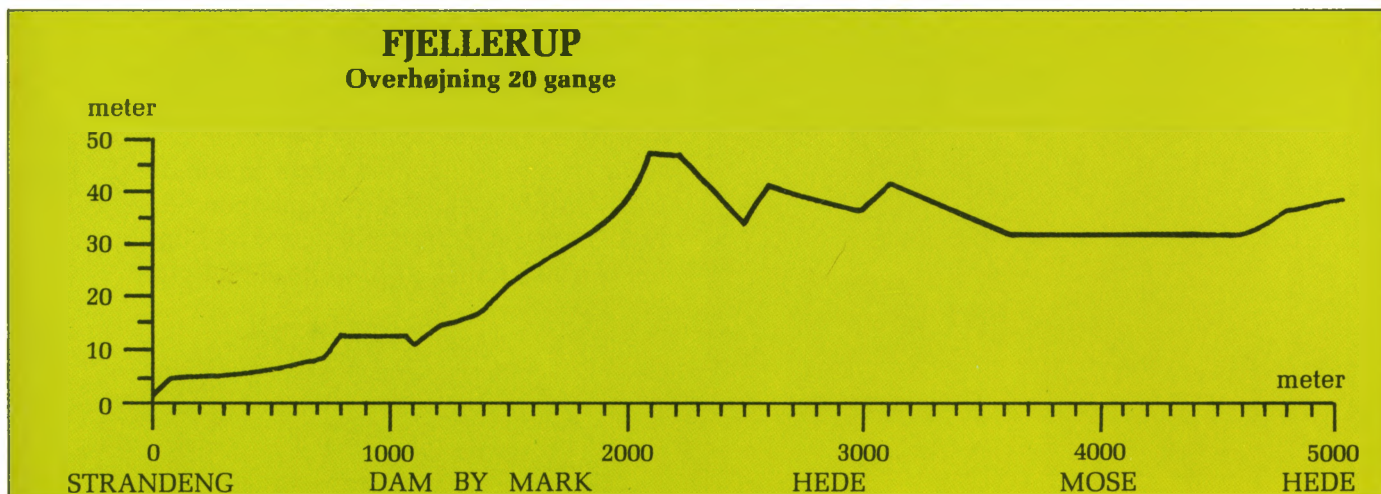
Grænserne mellem de enkelte dyrkningssystemer er dog ikke så skarpe, som det fremgår af kortet. I virkeligheden var der mange landsbyer især i grænseområderne i Østjylland, der havde dyrkningssystemer, der bestod af en kombination af flere typer.

De gamle dyrkningssystemer

De danske bønder havde fra slutningen af middelalderen valgt to principielt forskellige måder at organisere deres agerbrug på. Den ene måde, der kaldes græsmarksbrug, fandtes udelukkende i Jylland, og var karakteriseret ved, at der ikke fandtes hegn mellem de enkelte inddelinger af jorden, som blev kaldt tægter eller årsgøder. Sådanne hegn var der

Figur 3: Fjellerup 1883.

Figur 4: Fjellerup, højdeprofil i retningen nord-syd. Overhøjning 20 gange.

til gengæld omkring de enkelte marker i de øst-danske vangebrug, hvor bymarken bestod af et vekslende antal vange.

De manglende hegn i græsmarksbruget havde den ganske væsentlige konsekvens, at for at kunne bruge den hvilende agerjord til græsning, medens der var korn på de besåede tægter, måtte bønderne tøjre kreaturerne, hvorimod de i vangebrugene kunne græsse frit, eventuelt under opsyn af en hyrde.

Kortet over dyrkningssystemerne viser, at grænsen mellem de to hovedtyper gennem Østjylland nogenlunde falder sammen med grænsen mellem sandet og leret morænejord. Derimod er det meget vanskeligere at forklare grænsen mellem de forskellige former for vangebrug f.eks. på Fyn og Lolland, hvor der ikke kan påvises fysiske skillelinier som i Jylland.

Græsmarksbrug

Som et eksempel på græsmarksbruget vises her landsbyen Fjellerup på Djursland og hovedgården Østergård, som ejede hele landsbyen, således som området har kunnet rekonstrueres på grundlag af opmålingerne 1683 og udskiftningskortet fra 1794 (jvnf. s. 121).

For en umiddelbar betragtning ser det hele yderst kaotisk ud, men en nærmere analyse viser, at dette langt fra var tilfældet.

Betragter man terrænprofilet (fig. 4), viser det sig overbevisende, at bønderne fuldt ud forstod at udnytte landskabets muligheder.

Kun halvdelen af området var agerjord, men det betød ikke at resten var uproduktivt, snarere tværtimod.

På de lave arealer langs stranden opsamlede bøn-

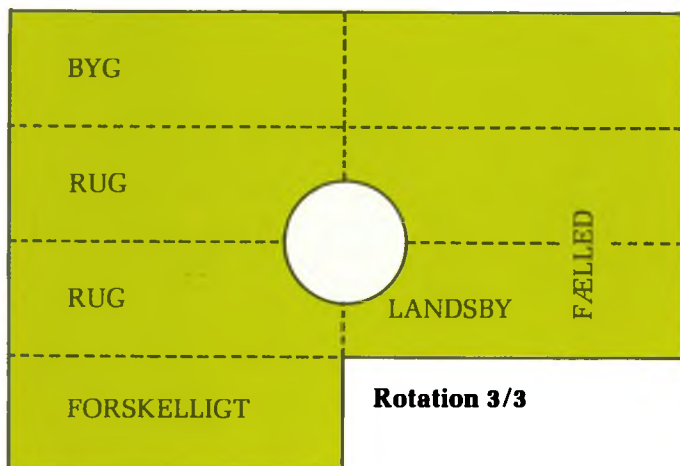
derne tang, som de brugte til gødskning, ligesom der var græsgang og nogle engområder længst mod øst. Den bedste jord lå lige omkring den langstrakte landsby, hvor bønder og husmænd havde haver især nord for vejen.

De dyrkede marker strakte sig fra byen og godt 2 km op ad den stejle skråning til omtrent 50 meters højde. Det er særdeles tydeligt, at bønderne har lagt deres højryggede agre præcis således, at regnvandet kunne strømme af i lavningerne («renerne») imellem agrene. Dette var nok nødvendigt, især om efteråret efter at vintersæden rug var begyndt at spire, da den ellers ville rådne op. På den anden side må den stærke afstrømning have givet store muligheder for nedskylning af jord.

Ovenfor agerjorden var der store hedeområder, hvor bønderne og husmænd havde græsning bl.a. til får, og hvorfra man fik lyng til tækning af tage og lyngtørv til brændsel. Endnu sydligere ligger den store Fuglsø Mose, som bønderne i Fjellerup delte med nabobyerne til tørveskær. I området er der også meget skov, men denne skov var i 1600-tallet beslægtet af hovedgården, dog således at bønderne kunne få »udvist« træ til brænde og tømmer.

Agerjorden til Fjellerup, der ialt udgjorde 439 tønder land, var inddelt i 7 tægter, hvoraf dog kun de 6 indgik regelmæssigt i rotationen. De fleste tægter var delt i »fald« (markeret med stiplede linier og bogstaver på kortet), og i hvert fald havde hver gård mindst én ager. Tægterne blev brugt således, at hver tægt blev dyrket i 3 år med sædskiftet byg-rug-rug, og derefter hvilede den i 3 år. På de mere sandede jorder var sædskiftet dog boghvede-rug, efterfulgt af 4 års hvile.

Den 7. tægt: »Den øde Vang« (nr. 4 på kortet) blev

Figur 5: Model af græsmarksbruget i Fjellerup.

brugt til at supplere de øvrige, dels fordi den lå meget langt fra byen, og dels fordi jorden er meget sandet. Det betyder, at den enkelte ager kun fik gødning hvert 6. år, nemlig før udsæden af byg, og kun ca. halvdelen af agerjorden blev dyrket hvert år.

Til trods for de forholdsvis store græsningsarealer var kvægholdet ikke stort i Fjellerup. I 1682 blev det opgjørt til:

35 heste, 20 køer og kalve, 69 får, 3 geder, 13 svin og 12 bistader, hvilket i gennemsnit pr. gård kun bliver 2 heste, 1 ko, 2 får og 1 svin. Husmændene havde normalt et par får og ikke andet. Dog må man tage i betragtning, at tallene stammer fra en opgørelse til brug for påligning af kvægskat, og så kan man jo nemt have glemt at opgive et par kreaturer.

Hovedgårdsjorden blev dyrket på nogenlunde samme måde som bøndernes, og under hovedgården hørte også jorden fra to nedlagte gårde, som lå filtret ind imellem bøndernes agre. Der var således næppe mere end 70 tønder land besået årligt til hovedgården. Denne jord blev dyrket ved hoveri af bønderne i Fjellerup, men i betragtning af at der var 18 hoveripligtige bønder, kan arbejdet ikke have været særlig byrdefuldt.

I 1683 var der på Østergård 2 hopper, 8 køer, 10 stude, 2 fæl, 6 ungkreaturer samt 40 får og svin. I betragtning af de store skov- og græsningsområder er det unægtelig en meget lille besætning.

Græsmarksbruget var andre steder i Jylland langt fra så regelmæssigt som i Fjellerup. I Vestjylland havde mange landsbyer slet ikke jorden inddelt i tægter, men hver bonde dyrkede den jord, han havde brug for og havde arbejdskraft og såsæd nok til at udnytte.

Limfjordssystemet og alsædebrug

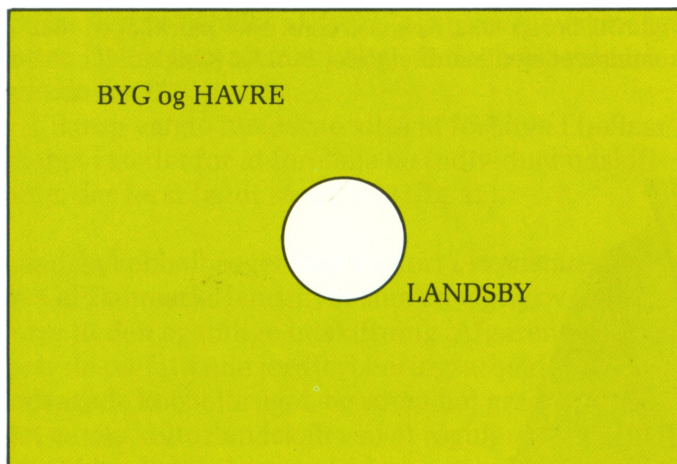
Nord for Limfjorden havde bønderne inddelt agerjorden på en noget anden måde. Specielt i Thy og på Mors var udviklet et særpræget, men yderst velorganiseret dyrkningssystem, kaldet Limfjordssystemet, som skematisk er illustreret på figur 6.

Figur 6: Model af Limfjordssystemet.

Bønderne havde der valgt at koncentrere langt den største del af deres arbejdskraft og næsten al gødningen på et forholdsvis lille areal tæt ved landsbyen. Dette blev til gengæld dyrket hvert år og kaldt »alsædejorden«. Uden om denne lå en zone med jord kaldet »brødjorden«, og den blev dyrket som normalt græsmarksbrug f.eks. med 4 års brug efterfulgt af 4 års hvile. Og endelig udgjorde »havremarkslandet« resten af agerjorden. Det blev udelukkende brugt til dyrkning af havre i små pletter, medens resten hvilede og blev anvendt til græsning.

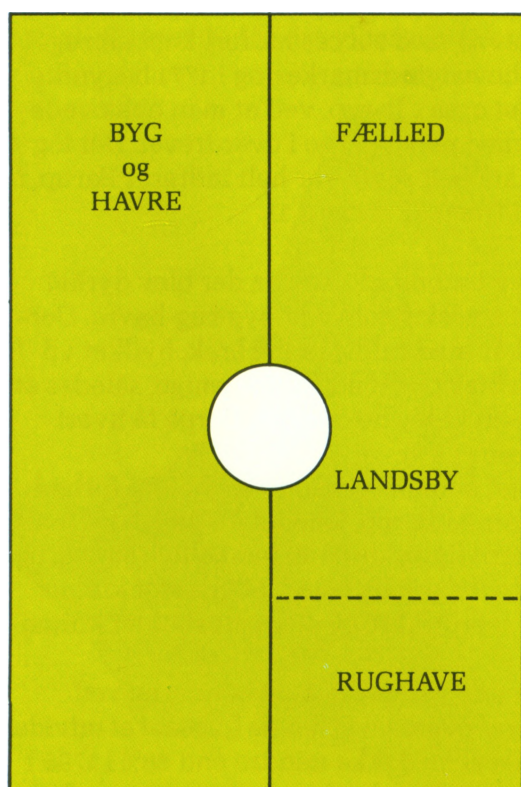
På øerne fandtes alsædejord også i 1600-tallet, men kun i små områder enten langs kysterne (f.eks. på Amager) eller i skovområder, hvor der var gode græsningsmuligheder og dermed baggrund for et stort kvæghold, således at næsten al agerjorden kunne dyrkes hvert år.

Figur 7: Model af alsædebrug.

2-vangsbuget

Meget mere udbredt var 2-vangsbuget, hvor al agerjorden principielt var delt i to lige store dele af et fast hegn, således at den ene vang blev dyrket, medens den anden vang lå fælled. I nogle egne som f.eks. langs med Køge Bugt havde mange byer tillige indrettet en særlig »rughave«, således at man hvert år indtog et stykke af den vang, der skulle være fælled og besåede den med rug.

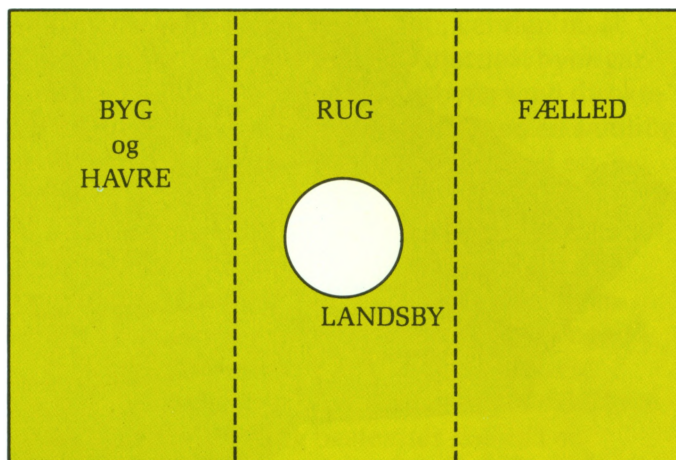

**Rotation
1/1**

Figur 8: Model af 2-vangsbuget med rughave.

3-vangsbuget

3-vangsbuget har for eftertiden stået som det klassiske danske dyrkningsystem, til trods for at dog mindre end halvdelen af landets jord blev dyrket på den måde.

Figur 9: Model af 3-vangsbuget.

Rotation 2/1

Ligesom ved de øvrige vangebrug var agerjorden delt af hegn eller gærder, således at én vang hele tiden lå fælled, medens de to andre vange var dyrket med henholdsvis byg (samt havre) og rug.

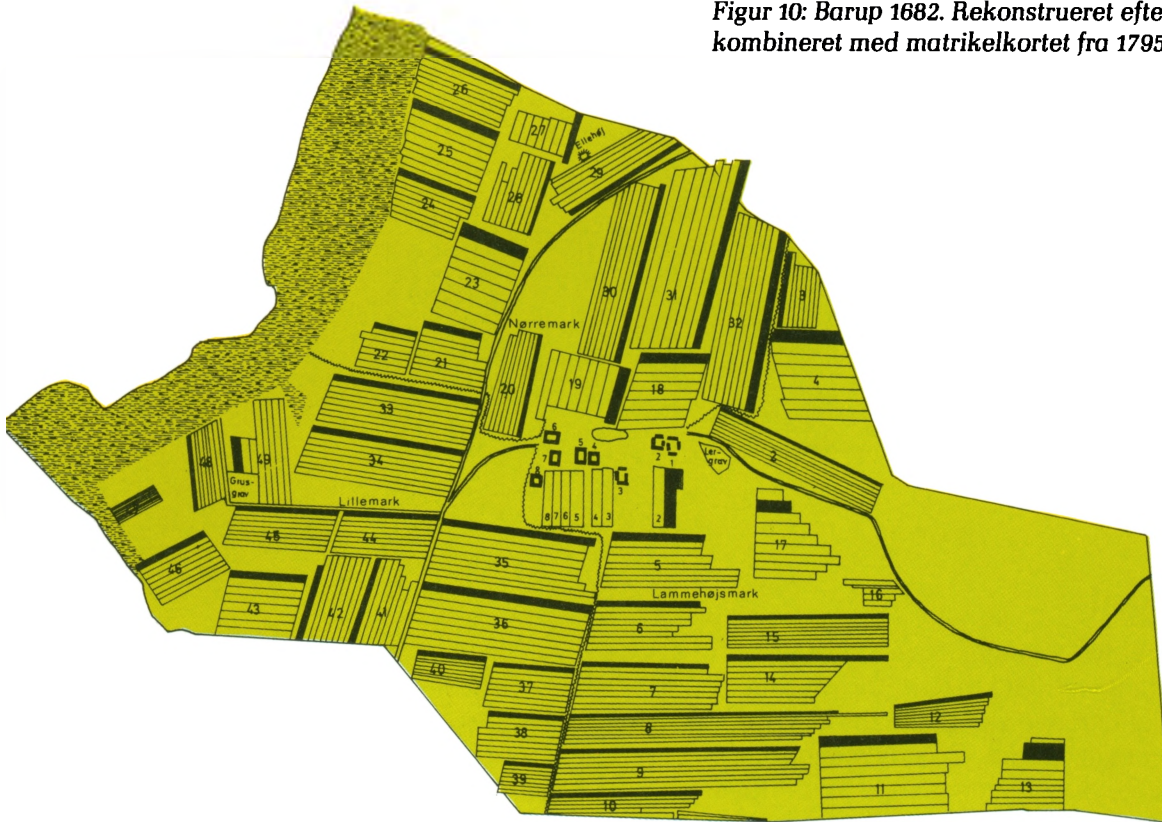
Som et eksempel på 3-vangsbuget kan nævnes den lille landsby Barup på Stevns, hvis dyrknings-system i 1682 er rekonstrueret på figur 9.

Det er et helt andet terræn end i Fjellerup: en yderst jævn moræneflade bestående af meget frugtbar lerjord. Det fremgår også af kortet, at agersystemet er særdeles velreguleret. Hver af de 8 gårde havde præcis den samme bredde af hver ager og konsekvent den samme placering af agrene i hver ås (underinddeling af vangen), svarende til gårdenes placering i landsbyen, hvilket er det system, der kaldes solskifte.

Ligesom alle andre landsbyer på Stevns havde Barup i 1682 3-vangsbuget. Lammehøjsmarken mod sydøst var besået med rug, Nørremarken var bygmark og Lillemarken mod vest var fælled.

Samtlige bønder i Barup hørte under herregården Juellinge, hvis hovedgårdsmark grænser op til bymarken, og der er næppe tvivl om, at det er ejeren til Juellinge, der på et tidspunkt i 1600-tallet har gjort alle gårdene lige i marken og dermed også lige i afgifter og hoveri, hvilket kunne lette administrationen.

Figur 10: Barup 1682. Rekonstrueret efter markbogen 1682 kombineret med matrikelkortet fra 1795 (Original I).

Udover den hvilende vang havde Barup bymænd ret til græsning for 24 kreaturer om året på det store overdrev, der lå øst for byen, og som Barup delte med nabobyen Hellested.

Kobbelbruget

I løbet af 1700-tallet viste der sig et stigende behov for at ændre de traditionelle dyrkningssystemer. Afgørende var ønsket om en større produktion såvel af korn som af animalske produkter. Det var en nærliggende tanke at begynde en opdyrkning af overdrevene eller at formindske hviletiden for den hvilende vang eller tægt, men det ville jo reducere græsningsmuligheder katastrofalt.

En løsning på disse problemer fandt man i kobbelbrugssystemet, som gennem et par hundrede år var blevet brugt i Holsten og Mecklenburg. Kobbelbruget ligner meget græsmarksbruget med en inddeling af agerjorden i mange enheder og med lange brugs- og hvileperioder. Den afgørende forskel var dog, at i kobbelbruget var hver mark afgrænset med en grøft, jorden fra grøften blev kastet op i en vold og på volden blev der plantet pil, poppel eller tjørn og evt. flettet hegn ind imellem træerne, således at man fik en effektiv indhegning.

En varm fortaler for kobbelbruget var lensgreve A. G. Moltke på Bregentved, der fra 1746 også ejede Barup. Han havde med succes indført kobbelbruget på sine store hovedgårdsmarker, og i 1771 begyndte reformarbejdet også i Barup, ved at man ophævede fællesskabet med nabobyerne i overdrevet. Det tog dog 20 år, før kobbelbruget var helt indført i Barup, i den form som fremgår af figur 11.

Bymarken blev inddelt i 10 kobler, der blev dyrket med et 4-årigt sædskifte: hvede-byg-rug-havre. Derefter fulgte ét år med fuldstændig brak, hvilket vil sige, at jorden blev pløjet adskillige gange, således at ukrudtet effektivt blev bekæmpet. Derpå lå hvert kobbel med græs i 5 år.

Kobbelbruget betød utvivlsomt en vældig forbedring for bønderne i Barup. I stedet for 49 havde hver mand nu sin jord liggende på 10 forskellige steder, og den længere hvileperiode betød, at græsset kunne blive virkelig værdifuldt, og at kreaturholdet kunne forøges.

Mest afgørende var dog nok, at bønderne ved opdyrkingen af overdrevet havde formået at udvide det dyrkede areal med ikke mindre end 88% i 1795 i forhold til 1682, og desuden havde de gravet grøfter i en længde af i hvert fald 3 km og fjernet mange sten

fra markerne, således at dyrkningen var blevet meget lettet. Det er ikke så mærkeligt, at dette arbejde varede fra 1771 til 1792.

I Barup valgte bønderne altså at forblive i fællesskabet i stedet for at foretage en individuel udskiftning, der først fandt sted i 1812 (fig. 12).

Landsbykobbeldbruget blev indført i skønsmæssigt 20% af Danmarks landsbyer som en vigtig overgangsform til den egentlige udskiftning. Afgørende var især de omfattende jordforbedringsarbejder, der ledsagede kobbeldbruget, og som i høj grad ændrede det gamle kulturlandskab ved at regulere vandløb og vandlidende områder og opdyrke overdrev.

Udskiftning og udflytning

De første egentlige udskiftninger fandt sted på Bernstorff gods ved København i årene 1765-67, og med et så godt resultat, at de inspirerede andre til at forsøge det samme, hvilket dog krævede ændringer i lovgivningen. Medens man endnu i Danske Lov 1683 (§ 3-13-13) havde understreget, at ingen måtte indhegne sin jord uden samtykke fra de andre ejere i landsbyen, blev dette direkte tilladt ved en forordning af 28/7 1769, dog således at det var den enkelte ejer (»lodsejer«), der kunne kræve sin jord indhegnet, og ikke fæstebønderne.

Helt afgørende for det videre forløb var en kgl.

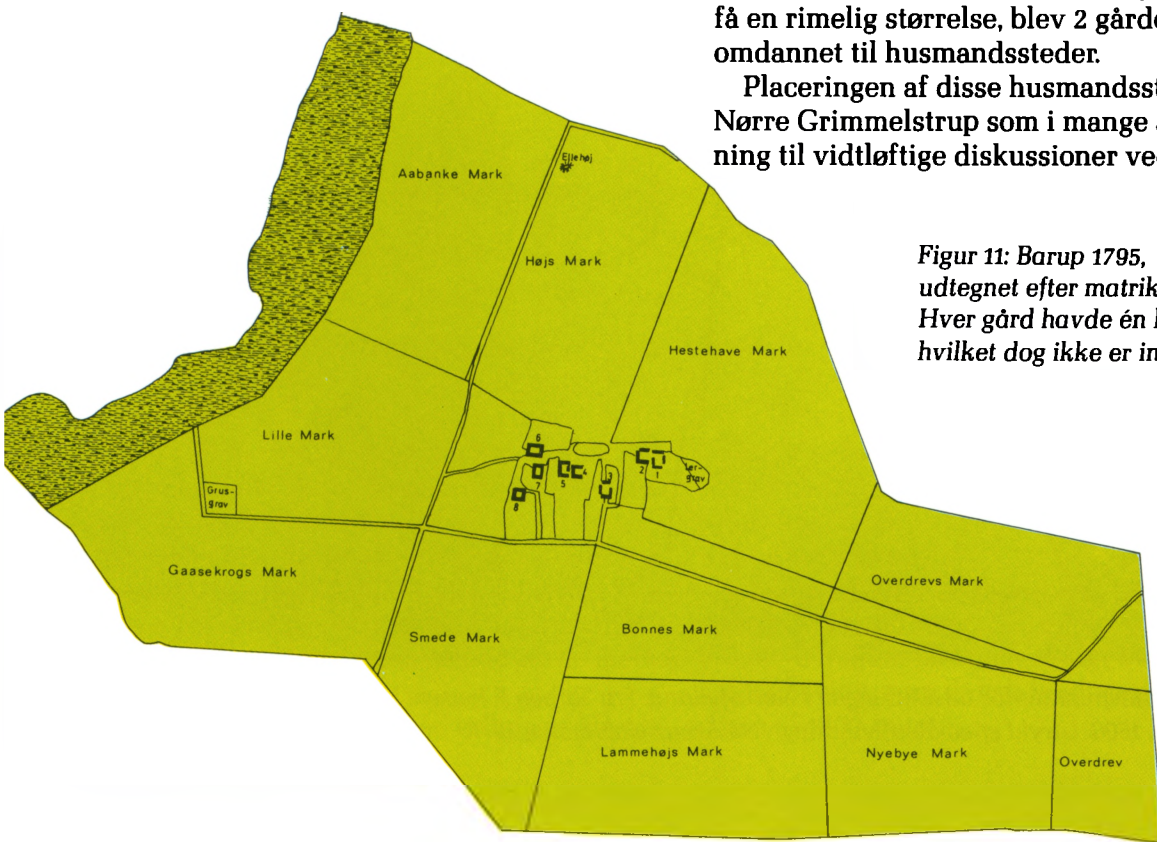
anordning af 23/4 1781, der bestemte, at hvis blot én lodsejer begærede sin jord udskiftet, skulle der samtidig lægges en plan for hele landsbyens udskiftning, ligesom forordningen i detaljer fastlagde proceduren ved sådanne udskiftninger. På side 120 er beskrevet udskiftningsprocessen i Fjellerup, og kortet side 121 viser det færdige resultat. Den udskiftningsmodel man valgte i Fjellerup, var den mest almindeligt anvendte: en indre »stjerne«, hvor gårdene kunne blive liggende i landsbyen med direkte adgang til deres jord, og udenfor stjernen en samling af »blokke«, hvori gårdene flyttede ud med en placering centralt i deres nye jord.

I de ældste udskiftninger blev stjerneudskiftningen oftest anvendt, idet man derved undgik de kostbare udflytninger med flytninger eller nyopførelse af bygninger, men ulempen var til gengæld meget lange afstande fra gården til de yderste marker. For at fremme hensigtsmæssige udskiftninger med stor udflytning bestemtes det ved en forordning 15/6 1792, at afstanden til den yderste agerjord ikke måtte overstige 1500 alen (950 m), hvilket dog ikke blev overholdt i Fjellerup.

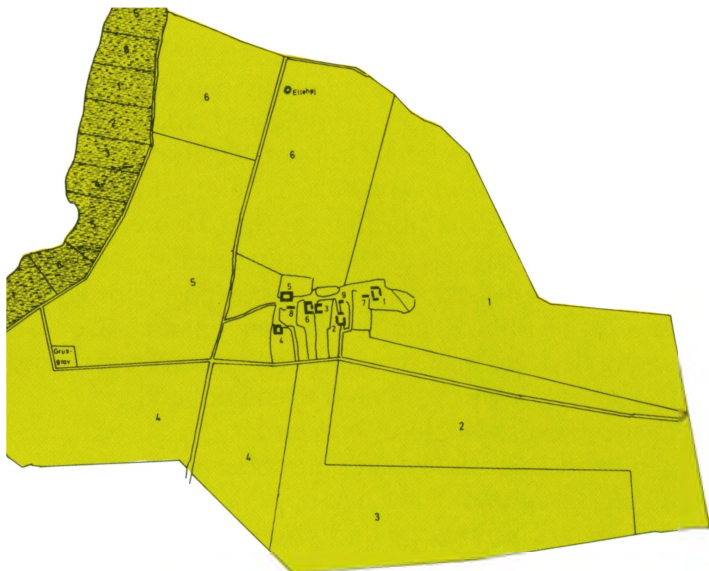
Som eksempel på en gennemført blokudskiftning kan fra Falster gengives en udtegning af udskiftningskortet fra Nørre Grimmelstrup, der blev udskiftet i 1796.

Her kunne 4 gårde blive liggende i landsbyen, medens 2 måtte flytte ud. Da det totale areal imidlertid var for lille til at alle byens 8 gårde kunne få en rimelig størrelse, blev 2 gårde nedlagt og omdannet til husmandssteder.

Placeringen af disse husmandssteder gav såvel i Nørre Grimmelstrup som i mange andre byer anledning til vidtløftige diskussioner ved udskiftningen.

Figur 11: Barup 1795, udtegningskort efter matrikelkortet. Hver gård havde én lod i hver mark, hvilket dog ikke er indtegnet på kortet.

Figur 12: Barup 1812. Udtagnet efter matrikelkortet 1795 med de nye skel, der blev påført kortet ved udskiftningen.

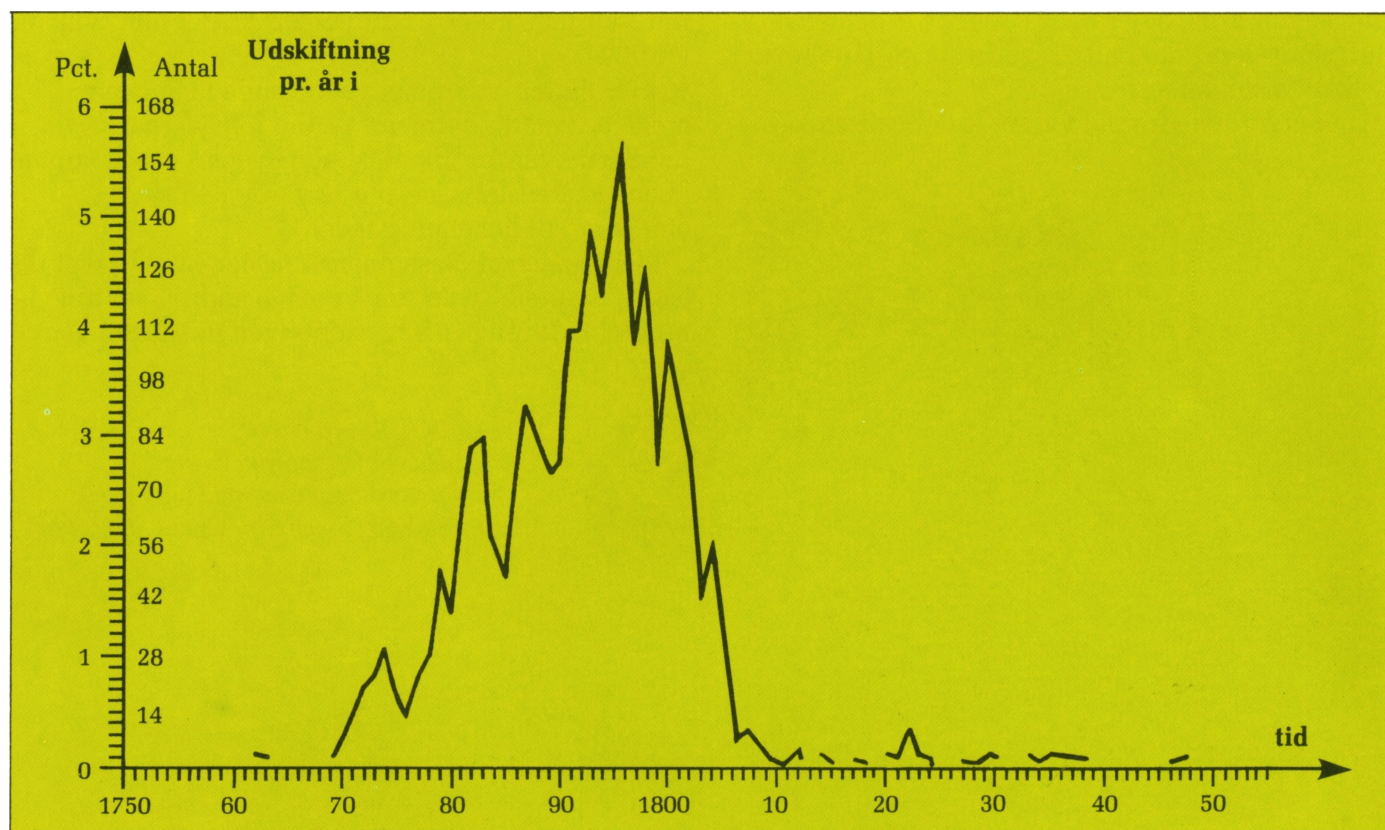
Stiftlandinspektøren mente, at samtlige huse skulle samles i en koloni i bymarkens nordøstlige hjørne, hvor jorden alligevel var så dårlig, at ingen af bønderne ville have den. Den kongelige godsforval-

ter hævdede derimod princippet om »hver gård sin husmand«. Resultatet blev, som det ses af figur 13, et kompromis: En række på 4 huse på grusbakken, 4 huse udparcelleret fra bøndernes jord og endelig blev de to nedlagte gårdes pladser omdannet til huse.

Hele udskiftningsprocessen gik meget langsomt. En undersøgelse foretaget af udskiftningen i Jylland (fig. 14) viser, at det først var i løbet af 1790-erne, at der rigtig kom gang i udskiftningerne, men til gengæld var det hele også overstået omkring 1810. Udflytningen var en endnu mere langstrakt proces, som det er vanskeligt at kortlægge. Her skal bare nævnes, at for Nørre Grimmelstrups vedkommende blev udflytningen først afsluttet i 1873, da gården matr. nr. 4 blev flyttet ud fra sin gamle plads i landsbyen til en mere hensigtsmæssig plads midt i de tilhørende marker.

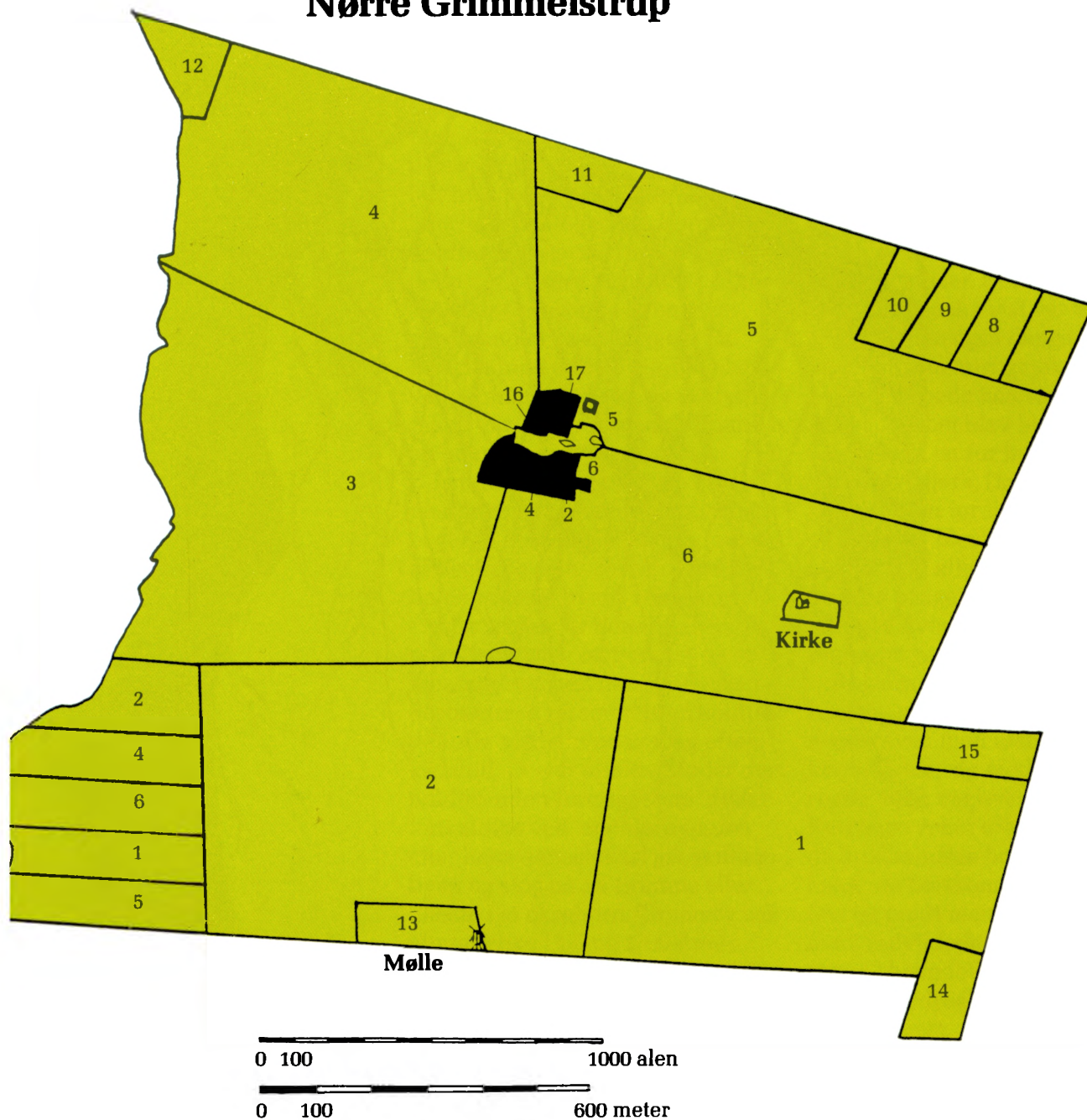
Dyrkningsmåder efter udskiftningen

Der er ikke foretaget landsdækkende undersøgelser over den måde, hvorpå de udskiftede bønder drev deres jorder, men alt tyder på, at man fortsatte de

Figur 14: Begyndelsestidspunkter for udskiftningen i Nørrejyland. Fra Torben P. Jensen: Udskiftningen og bebyggelsesmæssige ændringer o. 1800. Utrykt specialeafhandling ved Århus Universitet 1976.

Nørre Grimmelstrup

Figur 13: Nørre Grimmelstrup 1796, udtegnet efter Original I-kortet.

gamle regionale dyrkningssystemer nu blot på individuelle marker, altså med 3-vangsbrug på Sjælland og græsmarksbrug i Jylland.

Mange steder anvendte man dog også kobbeldbrugets principper, og det er kendt, at en del sjællandske godsejere omkring 1800 ligefrem tvang deres fæstere til at drive de udskiftede gårde med en rotation som:

Brak-hvede-byg-ærter-byg med udlæg af kløver –

kløver til høslet – kløver til græsning – græs – græs – havre, altså en 10-årig rotation, hvor størstedelen af gødningen blev anvendt på den mark, hvorpå der skulle sås hvede.

Systemet tillod bønderne at holde flere kreaturer med de deraf følgende fordele, som er skitseret på figur 1, hvilket på længere sigt blev baggrunden for det opsving, som dansk landbrug oplevede i slutningen af 1800-tallet.

Landsbyen og dens styre

Af Ole Højrup

Gårdmændenes lav

Til at organisere det nødvendige samarbejde i de lidt større landsbyer dannede gårdmændene – og præsten, der også drev en gård – et lav, hvis leder var »oldermanden« eller »grandefogeden«, som han kaldtes af jyderne, fordi bymændene der kaldtes »grander«. Hvervet gik på omgang i byen, hver gårdmand et år ad gangen. En mand kunne undslå sig, hvis han var gammel eller syg, og en dygtig mand var undertiden oldermand i en længere årrække.

I store landsbyer havde oldermanden nogle mænd, som var udpeget til at hjælpe ham med tilsyn af hegnene og hyrderne eller til at holde rede på byens regnskab.

Alle sager, der berørte alle bymændene, blev forhandlet på et bymøde, »bystævne« eller »grandestævne«. Om sommeren holdtes der ofte møde hver søndag efter kirketid. De var aftalte. Møder der holdtes uden forudgående aftaler indkaldtes ved, at oldermanden eller hans tjenestekarl gik gennem byen og slog på en tromme eller blæste i et oksehorn. Trommer var almindelige i 16- og 1700-årene, fordi man dansede til trommespil.

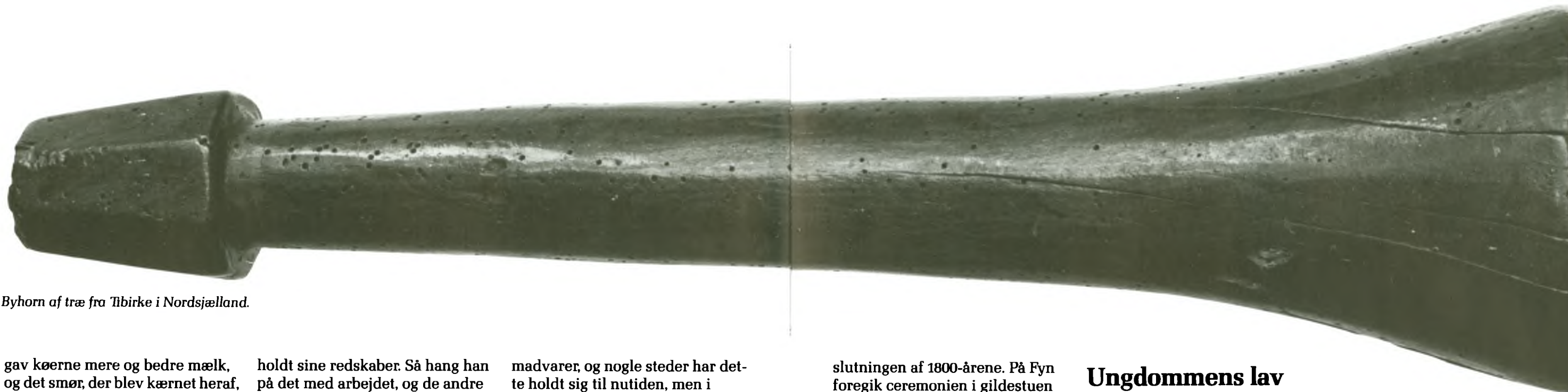
Den gårdmand, der uden grund undlod at møde, blev noteret for en bøde. Kun voksne mænd havde ret til at komme. En enke måtte

sende en stedfortræder, præsten sin avlskarl. Præstegården var i reglen den største gård i byen. Når det efter loven ikke var passende for præsten at deltage, skyldes det, at møderne ofte kunne ende med skænderi, slagsmål og med fuldskab, fordi de idømte bøder hyppigt blev betalt med hjemmebryget øl på stedet. Det var gammel skik, der ganske vist var blevet forbudt, men også dengang var der love, som hurtigt gik i glemmebogen. En bøde kaldtes en »vide«, og regnskabet blev ført på små træbrikker, en for hver gård. De kaldtes »taljer«. Der blev skåret et hak i kanten for hver fjerding øl, og når øllet blev leveret, skar man hakket ud i alles påsyn. Man kunne også bruge en kantet stok med felter til hver gård til at føre regnskab på.

Reglerne, som man styrede landsbyen efter, var somme tider nedskrevet, men mange steder klarede man sig med uskrevne regler. Man var øvet i at huske. Retssager røber ofte en forbavsende hukommelse hos vidnerne f.eks. om bortkomne husdyr. Løvrigt holdt man slægtskabsforhold, indviklede eventyr og lange sange i hovedet. Det var nyttigt, fordi hovedreglen før landboreformerne var, at alt skulle være, som det altid havde været. Det var et praktisk princip, så længe befolkningen ikke tog til i antal, og teknikken kun ændredes meget langsomt.

Alligevel var der meget at forhandle om, for også dengang var vejret skiftende, og det var ikke altid let at blive enige om, hvornår man skulle tage fat på at så eller høste og slet ikke, hvornår høsten skulle være endt, for så blev alle led lukket op, og alle byens husdyr havde lejlighed til at gå rundt på hele byens markareal for at æde det friske græs i stubmarkerne. Så

»Majtræ« omgivet af »majbænk«, fotografert i landsbyen Tørebby på Lolland 1941.

Byhorn af træ fra Tbirke i Nordsjælland.

gav kærne mere og bedre mælk, og det smør, der blev kærnet heraf, kunne gemmes til om vinteren, når kærne ikke gav nogen mælk. Blev smørret saltet godt, kunne det holde sig fra sensommeren uden at blive harsk.

Et problem for oldermænd var det, at ikke mindst i Østdanmark gik mangel på gårdmandsfamilie bag af dansen. Sygdom – også psykisk –, brændevin og håbløshed medførte, at der ofte var en gårdmand, der ikke fik vedlige-

holdt sine redskaber. Så hang han på det med arbejdet, og de andre måtte vente eller hjælpe, indtil godsforvalteren mistede tålmodigheden og satte familien fra gården.

De skrevne landsbylove handler normalt kun om hovederhvervet, som havde direkte interesse for godsejeren. Fællesvirke om fiskeri omtales sjældent og fangst af sæler slet ikke.

Til familiefester, bryllup og begravelser gav deltagerne bidrag af

madvarer, og nogle steder har dette holdt sig til nutiden, men i bylovene leder man forgæves. I dødsboregistreringerne kan man undertiden se, at der sættes midler af til øl, »æreøllet«, der var bylavets afsked med en afdød gårdmand. Ud over madbidragene gav man også mange steder en brudegave i klingende mønt som bidrag til de unges bosættelse. Det blev forbudt at give denne brudeskænk i kirken, men nogle steder i Vestjylland holdt skikken sig helt op i

slutningen af 1800-årene. På Fyn foregik ceremonien i gildestuen efter vielsen. Fast skik var det at yde bidrag af særlig nærende mad til barselskoner, men også herom tier bylovene. Derimod er der i enkelte love indskærpelse af at yde bygningsmateriale, kørsel og anden hjælp til brandlidte. Det var sædvane, at byens unge hjalp til, når et nybygget stykke hus skulle klines med ler.

Ungdommens lav

Ungdomslavet omfattede de voksne unge, som ikke var gift. De boede i gårdene som sønner og døtre eller som tjenestefolk. Begge kategorier var undergivet gårdmandens og hans kones hustugt. Det vil sige, at de skulle adlyde, vise respekt og tage mod prygl uden at forsvare sig, ligesom gårdmanden selv skulle gøre det over for sin husbonde godsejeren og dennes repræsentanter.

Men inden for sædvanens rammer havde de unge deres egne mere eller mindre formelle organisationer, der varetog de unges interesser. Disse bestod i slutningen af 1700-årene først og fremmest i en serie årstidsfester og »legestuer«. Her er ordet leg brugt i den gamle betydning dans. Alle sammenkomster holdtes i gårdene på skift.

Ved en af legestuerne valgte de

Ølbolle med øser og bægre, alt af træ. Brugt af bylavet i Håstrup og Svanninge på Fyn. Bollen er dateret 1772, den ene øse 1771.

Pinde, hvorpå der har været ført regnskab med bøder i bylavet, et hak for hver bøde. Fra Begtrup på Mols.

Budstikke fra Emmerlev i Sønderjylland. Her og i Vestjylland indkaldtes nogle steder til møde, ved at en budstikke sendtes fra gård til gård.

unge mænd i de store østjyske landsbyer årligt en til tre »gadebasser«, der organiserede festerne. Ordet »gade« markerer, at det var fællesfester oprindeligt på byens »gade«, fællesareal. »Basse« betød leder. Gadebasserne valgte selv her en »gadinde«, der organiserede pigernes opgaver med ølbrygning, madlavning og pyntning af majtræ og karle, når disse drog i festligt optog gennem byen, og hvor gårdmændene kvitterede for adspredelsen med bidrag af malt og andre madvarer til fester-

ne. I Østjylland og vist også på Fyn fordelte lederne de unge piger, således at hver karl fik et »gadelam«. Lam er betegnelsen for en kæreste. Sådanne fandtes ikke officielt. Enhver gårdmandsdatter skulle formelt være rede til at modtage en frier, som meldte sig hos forældrene. Hun kunne godt sige nej, hvis manden og hans omstændigheder ikke tiltalte hende. Den sidste faktor spillede en stor rolle i 1700-årene, da en betrygget tilværelse som leder af en stor husholdning havde stor egenverdi. Derfor var det praktisk at blive fordelt som »gadelam«, især når hun fik den karl, som hun i virkeligheden sværmede for.

Landsbyfesterne kulminerede i tiden mellem såning og høst. Særlig festlig var majfesten, det vil sige, at man fejrede, at træerne grønnedes. En »maj« er en nyudsprungne gren. Ved festerne hentede man i optog et ungt udsprunget træ hjem til byen, eller

man pyntede det bytræ, som nogle steder gav skygge at sidde under på bypladsen. Pigerne bandt blomsterkranse til at pynte med. Fik en gårdmand kastet en krans om halsen, måtte han ud med en pæn skilling.

I år 1700 blev kalenderen justeret, således at 1. maj rykkede 11 dage frem. Det bragte uorden i kalenderen, og fulgte man de gamle datoer, stødte festsæson og markarbejde sammen, og da befolkningen tog til i tal i løbet af 1700-årene, var gårdmændene begyndt at udvide agerjorden. Værrer blev det, da kong Frederik den 4. som tilhænger af pietismen i 1730 forbød fest på søndage. Efter lang tids kommissionsarbejde afskaffedes i 1770 elleve helligdage. Det gik ud over de unges glade liv. Der forestod et århundrede med stadig mindre fest og frihed, men til gengæld langsom fremgang i levevilkårene. Allerede i 1600-årene gik enkelte præster til an-

Dans omkring majstangen på herregården Eskær i Salling. Billede på en skydeskive, dateret 1799.

De unge rider sommer i by i Nordsjælland. Tegning af Knud Gamborg 1867.

greb på forårsfesterne med dans og trommespil ude i de lyse nætter. Af kirkebogen kunne det ses, at mangt et liv i håbløs fattigdom indledtes med et barn i utide. Pietismen forstærkede disse angreb. Derfor har vi fået en række retssager, der sammenholdt med beretninger fra første del af 1800-årene sætter os i stand til at skildre ungdomslavets virke. Der var store variationer fra egn til egn.

Børnenes lav

I store landsbyer kunne også de store børn op til 17-års alderen danne lav, der organiserede fester

og dans. I Vestjyllands hedeegne var både drenge og piger hyrder, der vogtede eventuelt på skift mellem to-tre gårde. Pinesøndag mødtes de store børn ude på græsgangene, hvor byens flokke af ungkreaturer og får græssede – ofte langt fra byen. De gravede en rende i cirkel eller firkant, og så sad de med benene i renden og brugte græsfladen i midten til bord. De tændte bål og varmede den medbragte grød. Blæste det, skar de pilegrene i kæret og stak dem ned rundt om siddepladsen, så der dannedes en hel løvhytte. Børnene medbragte mjød, og havde de heste med, blev det til

drabelige kapridt med pigerne som tilskuere. I Ringkøbing blev hyrdefesterne forbudt 1698, men navnlig på Herningegnen fortsatte de langt op i 1800-årene. I de egne var det vigtigste ved landboreformerne, at der blev givet lov til at tage fat på at dræne engene og opdyrke de vidtstrakte hedearealer. Halvdelen af landets heder var kommet under plov i 1865, da Hedeselskabet blev stiftet til at kanalisere statstilskud ud til opdyrkningsarbejdet. Det fortæller noget om, hvilket pres på jorden den hurtigt voksende befolkning førte med sig, dengang her, nu i udviklingslandene.

Bondens dragt

Af Hanne Frøsig Dalgaard

»Ingen af bondestanden på landet, ung eller gammel, gift eller ugift, må bære andre klæder end af hjemmegjort tøj som vadmel, værken eller andet deslige. Kvindfolkene må aldeles ej bære silketrøjer eller skørter eller silketørklæder, dog må de bære en silkehue og trøje og skørt af kramtøj, og bønderne ligeledes bære en trøje eller vest af kramtøj«.

Sådan hed det i en forordning fra 1783 for at begrænse overdådigheden. Men trods alle gode hensigter lod dette sig ikke gennemføre, for »på nogle år var det blevet almindeligt at anskaffe sig kåber af silketøj og kyser af fløj samt andre silke- og klædesklæder, og mængden deraf var så stor, at det ville være almuen til større udgift end til fordel, om de nu straks skulle afskaffes«. Det måtte derfor bevilges, at det, der allerede var anskaffet, måtte bruges i tre år. Både for Tønder og alle de slesvigske amter hed det endda, at »det ville være næsten umuligt at få så mange hjemmegjorte tøjer færdige, der hvor gifte koner, enker og piger alle arbejdede på kniplinger, og lidet hjemmegjort tøj bliver forfærdiget«.

I resten af landet har det meste af bøndernes tøj været af de hjemmegjorte varer. Vadmel af uld, som for det meste var fra egne får, og lærred af hør, ofte fra egen jord. Værken eller hvergarn havde trend af hørgarn, men islæt af uld i brogede borter. Uld og hør blev spundet af familiens kvinder og derefter sendt til landsbyens væver, som frembragte solidt tøj til at slide i de naturlige farver, hvidt, gråligt eller måske sort, hvis der var et sort får i flokken. Indimellem kom købstadfarveren til at medvirke for at sørge for sorteblåt til højtidsklæder eller brunt og grønt til almindeligt pænt tøj. Sådan var tøjet hos folk, som de var flest. Vadmel til en trøje eller lærred til skjorter og særke, som var undertøjet for mænd og kvinder, blev også regnet som løn til tjenestefolkene, og en vadmelstrøje varede i almindelighed til daglig brug et helt år.

Men det kan ikke undre, at de stoffer, som kræmmerne tilbød, måtte friste og blev anskaffet til fest og højtider af dem, der kunne få råd. Det var sjældent samme slags silkestoffer, som de adelige damer og herrer prydede sig med. Almuen kunne vælge af det uldne kramtøj, der var mønstret med blomsterranker eller farvestrålende borter, og desuden ofte voksbehandlet, så det blev glansfuldt omtrent som svær silke. Men på skørter og trøjer og snørliv blev der syet kanter af ægte silkebånd.

Kvinderne gik med huer, der var mere pyntelige end resten af dragten, for hovedtøjet med bånd og farver skulle udtrykke, om kvinden var gift eller endnu som ung pige kunne færdes med håret synligt. Ved brylluppet modtog hun den sorte konehue af sin tilkommende, – efter den tid var han den eneste, der havde ret til at se sin hustrus hår.

Udadtil blev huen fra sidst i 1600-årene et særkende for almuekvinderne i modsætning til damerne af stand, der opgav den tætsluttende hue og begyndte at bruge en ganske lille, kunstfærdig kniplingskappe, sat ind i en høj, pudret frisure. Bønders opfattelse af denne nymodens letsindighed fremgår af, hvad Kristen Sørensen Tøstrup i 1740'erne har fortalt fra Viborgegnen: »At i de tider, denne dragt var gængs, kan jeg mindes, at mange misfødslers af kalve og lam blev født med sådan dragt, hvilket måske vel kunne have sine fysiske og naturlige årsager, men måske vel også overnaturlige«.

For mænd kom det samme skel mellem almue og standsfolk til syne i brug af paryk. »Bonden lader sit hår hænge ned i den naturlige orden, og pudder kender bonden endnu ikke«, skrev præsten Joachim Junge i Nordsjælland i 1790'erne, for – som han fortsatte – »heri følger bonden sin grundsætning: det er ikke klogt at tage melet fra munden og strø det på hovedet«.

Mand og kone fra Nordsjælland i bondedragter fra anden halvdel af 1700-årene.

Manden står i sine gule hjorteskindsbukser. Vest af sribet hvergarn med et fint blomstermønster, som viser, at det drejer sig om tøj fra en krambod. Ligeså den maskinstrikkede hvide og blå bomuldshue. Tit blev den slags huer kaldt en nathue, ikke fordi den hørte til nattøjet, men den blev brugt til hverdag, og mange beholdt den også på, når de skulle i by og have hat på. Han er uden trøje, så skjortærmerne er synlige, af hjemmegjort hørlærred og med pyntelig syning.

Konen har hue og snørliv af kramtøj og med fine silkebånd. Skørt og forklæde er derimod fra landsbyvæveren og af hjemmegjorte materialer: nistret vadmel og ternet linned med gåseøjemønster. Særken har udsyning på ærmekanterne, men er ellers dækket af den strikkede, uldne nattøje. Også den har silkebåndskanter, så den kunne være næsten lige så pyntelig som en ærmetrøje af vævet stof.

Hjulplov og svingplov

Af Grith Lerche

Ploven

Den jordens kreds har overvundet,
Den livet gør os jevnt og trygt;
De største stater har den grundet,
De ældste stæder har den bygt;
Men aldrig har den yppet krige,
og byer ej i aske lagt;
Lyksaligt nævnes må det rige,
som grundede på den sin magt.

Fr. Schiller.
Motto for »Efterretning
om en Prøvepløjning«
afholdt 12/4 1820
på Strandmøllen
og gengivet i
Nye Landoekonomiske
Tidende,
København 1820.

Ploven er afhængig af den driftsform, hvori den indgår. Når den ændres, må også ploven ændres. Den stabile, tunge hjulplov blev opfundet i Nordtyskland kort før Kristi fødsel, og her i landet har den været i brug side om side med den lette ard-plov, »krogen«, siden vikingetiden.

De mange udtalelser vi har om hjulploven er mest negative, thi hjulploven hører til dyrkningssystemet fra før landboreformerne – til jordfællesskabets driftsform –

og ploven blev bedømt ud fra, om den kunne opfylde de nye krav, der blev stillet til jordens dyrkning. Var det fair? I virkeligheden var indvendingerne ikke imod hjulploven som hjulplov betragtet, men imod den uhensigtsmæssige indretning og dårlige konstruktion af dens arbejdende dele, der netop kom stærkest frem ved en ny tids behov for kraftigere bearbejdning af jorden og græsmarkspløjning.

Hjulploven var tung at trække.

Kraftforbruget blev ved en sjællandsk hjulplov i 1820 målt til 184 kg, når man pløjede en 10 cm dyb og 25 cm bred fure i græsmark. Hvis pløjedybden øgedes til 15 cm, steg kraftforbruget straks til 240 kg. For en af de jyske hjullove var kraftforbruget henholdsvis 144 kg og 280 kg, og for en anden kun 128 og 200 kg. Ved samme lejlighed afprøvede man nogle moderne »svingplove« (betegnelsen kommer af, at åsens forende svinger frit, uden hjulforstel), og de kræ-

Et dansk landskab for ca. 200 år siden, malet af Jens Juel. Bag landsbyens tætliggende stråtækte bindingsværksgårde breder det åbne landskab sig med landsbymarkens ryggede agre til venstre. Her og på overdrevet til højre foran skovbræmmen græsser får og kvæg.

vede henholdsvis 136 og 200 kg eller 128 og 200 kg ved samme fureddybder. De var altså gennemsnitlig lettere at trække.

I 1797 undrede pastor Høegh i Gentofte sig over, at den tungere sjællandske hjulplov blev trukket af de ringeste heste. Desuden brugtes på Sjælland bringeseler, der let tog pusten fra hestene, mens man i Jylland brugte stavseleler med sivpuder under – noget i retning af dem, der ses på vore bryggerheste. Derfor skulle der på

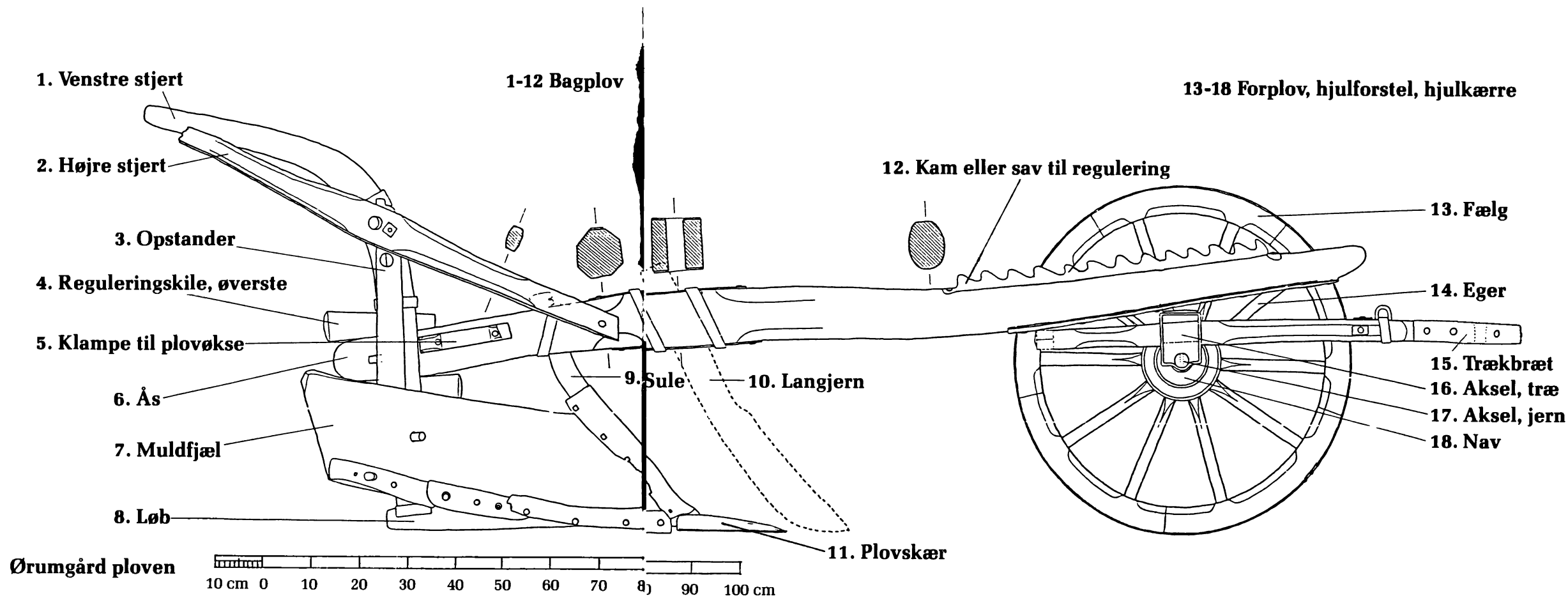
Sjælland ofte 6 heste til at trække ploven og tre mand til at betjene den. I Jylland fandtes langt lettere og mere elegante hjulplove, og da de jyske heste var kraftigere og trak ved hjælp af stavseleler, kunne ploven her trækkes af et eller to par heste.

Hjulplovens lange løb og ås og stabiliserende forkærre gav den en stadig og rolig gang. Den lod sig ikke let slå af jorden, selv om den ramte en sten. Var den rigtigt

indstillet, passede den stort set sig selv. Det var derfor en fordel at lade den blive i furen længst muligt, før man vendte og begyndte på en ny fure tilbage. Følgen blev, at agrene var meget længere end de var brede. Man pløjede kun i ca. 5-10 cm's dybde for ikke at komme ned i den rå undergrund, og i en 15-25 cm's bredde, og man ville ikke vende furestrimlen helt rundt, så al naturlig vegetation blev kvalt. Hensigten med at stille furestrimlen på kant var, at der i

Hjulploven har navn efter, at den forreste ende af trækstangen, »åsen« (6), hviler på en hjulkærre (13-18), hvormed den er forbundet ved hjælp af en trækkæde og en jernring, der kaldes »bomtisten«, oprindeligt lavet af en pilevidje. De forspændte heste eller stude trækker redskabet ved hjælp af et »hammelstøj« (hammelstok og 2 svingler) fæstnet forrest på kærren. Under pløjearbejdet regulerer man plovens dybde i furen ved at flytte bomtist og kæde frem eller tilbage på åsen; og furens bredde reguleres ved at flytte hammelstøjet til venstre, hvis man vil løsne en smallere furestrimmel og til højre, hvis strimlen skal være bredere. Omtrent midt i åsen sidder en lodret kniv, »langjernet« (10), der skærer furen for. Selve bagploven (1-12) danner en firesidet figur med åsen øverst. Denne er tappet i styret, »stjerten« (1), og kan finreguleres ved hjælp af trækiler (4). Stjerten er fornedet forbundet med det vandrette »løb« (8), der går i furens bund. Foran er ås og løb forbundet med en omtrent lodret »sule« (9), der bærer åsen og fornedet er tappet i løbet. Foran i løbet er anbragt det »skær« (11), der skærer furestrimlen fri vandret. Den løsnede furestrimmel tvinges opad og over til højre side ved hjælp af en skråt udstående »muldfjæl« (7) fastgjort på sulens højre side, således at furen enten kommer til at stå på højkant eller væltes omvendt over i den foregående åbne fure.

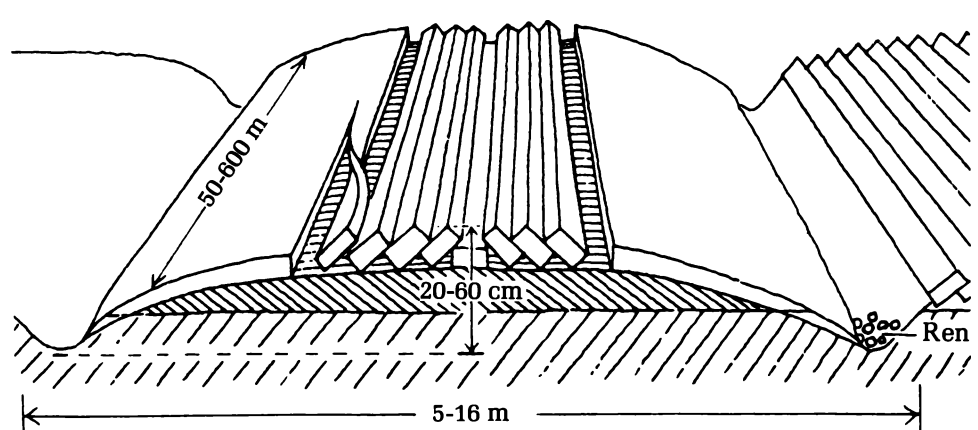
det år, vangen hvilede i trevangsbrugets tid, kunne være naturlig græs nok – det vi ville kalde »ukrudt« – til føde for kvæget. Det var først, da man i reformtiden begyndte at dyrke kulturgræs og kløver i den mark, der hvilede til græsning, at man måtte konstruere plove med en skrueformet muldfjæl, der vendte furestrimlen helt om med græsset nedad, så den naturlige vegetation kunne ligge og rådne og ikke tage næring fra det såede kulturgræs. De nye svingplove med skrueformet jernmuldfjæl var netop udviklet til dette formål. Og da man

fra Landhusholdningsselskabets side, så vel som fra regeringens, lagde vægt på at dyrke jorden mere intensivt og i tiltagende dybde for at få en større kornproduktion, og man samtidig kunne spare trækraft til fordel for flere stykker kvæg og derved få mere gødning, så foranstaltedes uddeling af og oplæring i brugen af lettere svingplove. Svingploven var i en øvet plovkarls hænder et mere fleksibelt instrument. Dens styr, »stjertene«, stak skråt bagud, så redskabet manøvreredes efter vægtstangprincippet: pressede man ned på stjertene, vippede man skæret mere i vejret, og ploven løsenede en tyndere fure; løftede man op i dem, gik skæret mere på næsen, og den skar en dybere fure – lige modsat af hvad der havde været tilfældet med den gamle hjulplov. Også de sidelæns operationer var

modsat, idet man nu tog en bredere fure ved at holde stjertene mere mod muldsiden (højre side), og en smallere fure hvis man holdt dem mere mod landsiden (venstre side). Da der ikke var noget hjulstel under forenden af åsen, var det let at holde samme pløjedybde, hvis man pløjede på tværs af gamle agerrygge og rener. Men omkring 1840 pløjede mange forbedrede hjulplove endnu landets marker. Præmierne ved Landhusholdningsselskabets pløjekonkurrencer var høje, helt op til 40 rigsdaler, og mange svingplove blev uddelt som præmie. Man indførte plove både fra Skotland, England og Amerika: Baileys, Smalls, Rotherhams og den lette amerikanske Freeborns plov. De blev forbillede for mange hjemlige landsbysmedes produkter, især fynske som Fraugde, Sanderum, Langeskov

m.fl., men også for talrige jyske. I København lavede O. J. Winstrup på Vesterbro (fra 1815) fortrinlige moderne plove med eller uden hjulstel. Det nye, mere intensive landbrug var blevet hjulpet på vej af stigende priser. Og det krævede modernisering af en lang række andre redskaber, bl.a. harver, der bearbejdede jorden i større dybde end den gamle danske foldeharve, f.eks. den trekantede harve med »gåsefødder«, den såkaldte »svenskharve« (indført 1840), overflødiggjorde en forårspløjning; stigende anvendelse af tromler i forbindelse med såningen, forbedrede leer og stubriver, og i slutningen af 1800-årene vandt mejemaskiner til høsten stigende udbredelse, fordi man ved at aflede vandet gennem underjordiske drænrør ikke mere behøvede at pløje højryggede agre eller have åbne grøfter, der var vanskelige at køre over med mejemaskiner. Tærskværker afløste den gammeltdags plejl, fordi man med voksende høstudbytte havde råd til en mindre skånsom behandling af negene. Og arbejdskraften var i hvert fald i de større landbrug blevet for dyr til, at man i længden kunne klare sig med håndkraft. Rensemaskinen vandt frem, fordi

den skulle rense korn til både såning og salg.

For at forstå, hvordan tingene i agerbruget hænger sammen i en hårfin balance, er det lærerigt at vende tilbage til plovens funktion i fællesskabstiden før reformerne. I det gamle landbrug, der var en naturaliehusholdning, rådede en økologisk balance mellem den naturlige næringsreserve og udnyttelsesgraden, i modsætning til det på moderne pengeøkonomi baserede, industrialiserede landbrug med brug af kunstgødning, sprøjtning af ukrudt, monokulturer, dybpløjning og kraftigere mekanisk bearbejdning. I det gamle system

bestemtes antallet af husdyr af muligheden for græsning på overdrevene og den hvilende vang, »fælleden«. Den ringe mængde kvæg på stald om vinteren gav kun lidt gødning til markerne, der derfor måtte hvile længere for at genvinde frugtbarhed. For stærk udnyttelse betød udpining såvel af jorden som af dyrene, hvoraf adskillige måtte rejses med håndkraft, når de om foråret skulle på græs.

Hjulplovens konstruktion – der af reformvennerne ansås for kluntet og ufuldkommen – var i virkeligheden nøje tilpasset driftsformens øvrige faktorer.

De kriseagtige forhold, der opstod i sidste halvdel af 1700-årene i det gamle dyrkningssystem, skyldtes bl.a. det ekstra pres på landsbyernes udyrkede overdrev og fælle-

der. Disse områder blev overgræsset som følge af hovedgårdenes udvidelser af deres dyrkede areal, udelukkelse af græssende dyr fra skovene og ophør af vangelag mellem mange landsbyer på grund af kvægpesten midt i århundredet. Det var et pladskrævende, ekstensivt system. Det nye dyrkningssystem var baseret på, at bonden skulle dyrke både korn, foder og salgsafgrøde og sikre græsning for husdyr på egen jord. Han lagde selv sin omdriftsplan med nye afgrøder som ærter, vikker, kartofler, rodfrugter og græsudlæg foruden korn og kunne disponere over egen arbejdskraft og egne redskaber.

Vi nærer ofte romantiske forestillinger om, at det gamle fællesskab har været uforandret gennem århundreder. Men ved at studere hver tids redskaber, viser det sig, at de fra tid til anden er blevet tilpasset ændrede krav, f.eks. til lokale forskelle i jordbund

Bønderkarlene skulle vænne sig til at pløje med svingploven, den arbejdede bagvendt i forhold til hjulploven, syntes de. Når man ville have ploven til højre, skulle den holdes til venstre. Når man ville dybere i jorden, skulle man løfte den op. Svingploven kunne trækkes af to heste, men plovkarlen var da ene om at styre heste og plov.

og klima, afsætning af produktionen o.l. Sådan har det altid været, og det er grunden til at museumsfolk i særlig grad studerer redskabernes arbejdende dele og det slid, der er opstået på dem – eller de laver efterlignende eksperimenter for at se, hvad årsagen er til, at slid opstår og konstruktioner ændres. Derigennem opnås en dybere forståelse af menneskenes vilkår gennem tiderne, som ikke altid stemmer overens med vore romantiske forestillinger om »det naturlige livs« lyksalighed.

Mange danske smede blev plovfabrikanter og fremstillede forbedrede udgaver af udenlandske svingplove tilpasset danske forhold. Denne lette svingplov er helt af jern og mærket »P.A.5«. P. Andersen havde fabrik på Svanholm. Denne plov har en kort, stejl, støbt muldfjæl, som egner sig til sjællandsk jord. Her var den, ligesom Skovlunde-ploven, ret almindelig i sidste halvdel af 1800-årene. For at mindske friktionen og gøre arbejdet lettere og give en bedre afskåret og væltet plovfure blev plovens arbejdende dele efterhånden udformet så hensigtsmæssigt som muligt. Landside, muldfjæl og løb og det korte skær er tilpasset hinanden og boltet sammen. Ploven har været i Landbohøjskolens redskabssamling fra før 1871 og er nu på Landbrugsmuseet på Gl. Estrup.

Fællesskab mellem gods og landsby

Af Birgit Løgstrup

Godset

Det bærende element i landbrugsstrukturen i stavnsbåndstiden var godset. Godskomplekset bestod af både hovedgård, svarende til nutidens gods, og fæstegårdene i landsbyerne. De to enheder var knyttet sammen i et gensidigt afhængighedsforhold gennem godsejerens ejendomsret. Hvad det betød i praksis, skal beskrives i det følgende med et mellemstort gods som Lynderupgård i Rinds herred i det nuværende Viborg amt som eksempel.

Lynderupgård, som den gang var på 32 1/2 tønder hartkorn (tdr. hrtk.), ligger stadig meget smukt på et næs i Hjarbæk fjord, der gennem Lovns bredning er forbundet med Limfjorden.

Alt bøndergodset – 251 tdr. hrtk. – lå nordøst for hovedgården op i landet. I de tre nærmeste landsbyer ejede Lynderupgård hele byen (Lynderup) eller størstedelen af byen (Rind og Låstrup). De tre byer repræsenterede godt halvdelen (134 tdr.) af Lynderupgårds bøndergodset med til sammen 37 fæstegårdmænd og 38 fæstehusmænd.

Resten fordeltes i de fjernere landsbyer i Rinds herred med blot et par gårde i hver by. Det kaldtes strøgods, fordi det lå spredt (strøet) ud mellem fæstegods under andre godser. Her boede 24 fæstegårdmænd og 14 fæstehusmænd med ialt 116 tdr. hrtk.

For at holde sammen på dette godskompleks var det nødvendigt at etablere en godsadministration. Den benyttede kongen sig af til at få opkrævet sine skatter og til at få soldater til sin hær. Til gengæld fik de største godser skattefrihed for hovedgårdsjorden og alle fik stavnsbånd til at fastholde soldater og arbejdskraft.

Fæsteafgifter

Godsejeren havde overdraget brugsretten til bøndergodsets jord og bygninger til fæsterne gennem en gensidig kontrakt, fæstebrevet. Ole Nielsen havde f.eks. fået sit fæstebrev den 19. december 1783 på en

gård i Rind by på 4 1/2 tdr. hrtk. Til gengæld for retten til at dyrke denne efter egnens forhold store fæstegård skulle Ole Nielsen yde landgilde og hoveri på hovedgården. I årlig landgilde skulle han levere 2 tdr. rug, 1 td. byg, 2 tdr. havre, 12 pund smør, 2 gæs, 2 høns og 1 lam. Altså en del af fæstegårdens produktion. En sådan naturalafgift var rimelig nok i et samfund, hvor der ikke var så mange penge mellem hænderne på folk.

Landgildens størrelse havde ligget fast i århundreder. Det gjaldt derimod ikke for afgifternes øvrige del, hoveriet. Det var en arbejdsbyrde, hvor Ole Nielsen sammen med de øvrige fæstebønder i Lynderup, Rind og Låstrup skulle dyrke Lynderupgårds hovedgårdsmarker. På hovedgården var der nemlig kun ansat folk til at have opsyn med hoveriet og til at passe stude og malkekvægbesætning. Derfor skulle Ole møde med en karl og en pige eller dreng oppe på Lynderupgård, når der skulle blandes jord, køres gødning ud, pløjes, harves, sås, høstes, køres korn ind, tærskes, vaskes og klippes får, køres is i kælderen o.s.v. Han skulle både møde med redskaber og trækraft, så godsejeren var sparet for denne investering. Det var ikke til at forudse, hvor mange dage Ole skulle til hove, da det var helt afhængig af vejr og vind. Derfor stod der ikke noget herom i hans fæstebrev, men det var underforstået, at hoveriet skulle afstemmes efter hovedgårdens behov.

Hovedgårdsmarkerne blev i 1782 dyrket i et 9 marks skifte, d.v.s. 5 marker blev dyrket hvert år, mens de fire hvilede eller var ude af drift. Hvert år overgik en ny mark fra hvile til drift, mens en anden gik ud af drift.

En landmåler opmålte i 1782 de dyrkede marker til et areal på 247 1/2 tdr. land. Det skulle de 37 bønder fra Lynderup, Rind og Låstrup dele mellem sig – 6 1/2 tdr. land til hver fæstegård. Det var altså afgørende for hoveribyrdens størrelse, hvorledes markerne blev drevet, og hvorledes forholdet var mellem hovedgårdens marker og antallet af hovbønder. Derimod havde størrelsen af det samlede fæstegods ikke

indflydelse på hoveriet. Årsagen var, at kun de nærmeste bønder kunne nå frem med heste og redskaber.

De fjernereliggende bønder i f.eks. Skals og Ulbjerg havde på grund af afstanden ikke hoveripligt udover noget kørsel. Det drejede sig i antal om 1/3 af Lynderupgårds bønder, mens de hovgørende bønder udgjorde 2/3. Til gengæld betalte hver af disse hovfrie bønder mellem 2 og 8 rdl. i hoveripenge. I landgilde ydede de kun korn og ikke de andre varer som smør, høns o.s.v., som kaldes småredsel. Godsets indtægt af strøgods var 296 rdl. og 41 tdr. rug og 41 tdr. byg.

Husmændene betalte huspenge for at fæste godsejerens huse. Desuden ydede husmændene i de nærmeste byer en ugentlig arbejdsdag på godset uden ekstra betaling. Når de mødte efter tilsigelse fra bønderne i spidsbelastningsperioder, fik de deres dagløn fra dem.

Der var altså stor forskel på at være fæstebonde med faste afgiftsforhold uden hoveriforpligtelse og at være hovbonde i godsets nærhed. Hovbonden måtte ud over sine almindelige afgifter også sørge for arbejdet både på hovedgården og sin egen fæstegård. Den hovfri fæstebonde kunne derimod koncentrere sit arbejde om fæstegården.

Godsejerens magt

Ole Nielsen i Rind hørte til de hoveripligtige med naturalafgifter og det ubestemte hoveri. Men han var som alle danske fæstebønder beskyttet af livsfæste. Når han ydede sine afgifter til Lynderupgård og indbetalte de kgl. skatter samme sted, kunne han sidde på sin fæstegård livet igennem og hans enke efter hans død. Men hvis en søn eller svigersøn

Det er ikke godsejer Mogens Lottrup på Lynderupgård, men kobberstikket viser kammerretsassessor Peder Nielsen Moltrup (1651-1737) til Vestervig kloster. Begge var de store godsejere, men som stikket illustrerer, hvilede en godsejers styrke på fæstebøndernes arbejde.

derefter ville overtage den, var de afhængige af godsejerens nåde.

Hvis Ole Nielsen derimod ikke betalte sine afgifter, kunne han straks sættes ud, når skyldforholdet var fastslået af en domstol. Godsejeren kunne også vælge at lade nåde gå for ret, hvis han syntes Ole var en dygtig mand, der blot havde været udsat for et af fæstebøndernes utallige uheld: misvækst, kvægsydom, ildebrand. Det krævede naturligvis, at godsejeren selv havde overskud til at understøtte Ole og til at betale hans skatter til kongen, som godsejeren var ansvarlig for. Måske mente godsejeren, det var billigere at hjælpe Ole end at sætte en ny fæster ind med de krav, han eventuelt ville stille til gårdens standard. Måske var der heller ikke karle eller husmænd til at overtage gården, hvis Ole kørte fast. Men afgørelsen og dermed Oles skæbne lå i godsejerens hånd. Både godsejeren og Ole Nielsen var dog interesseret i, at fæstegården i Rind trivedes, for det gav dem begge det bedste udbytte.

Landsbyfællesskabet

Så længe Ole Nielsen var fæster under Lynderup-

gård, skulle han drive sin gård i Rind by inden for landsbyfællesskabets rammer. Det betød, at han var underkastet grandestævnets beslutninger om driftsform og tidspunkt for de enkelte landbrugsarbejders påbegyndelse. Hans lange smalle agre lå nemlig midt imellem de andre bymænds agre i byens mange forskellige skifter, for at alle kunne få del både i den gode og den dårlige jord.

Han deltog selv i grandestævnet, for selv om han i social anseelse intet vejede mod herremanden på Lynderup, så var han dog blandt de øverste i landsbyen. Under ham var der husmænd, håndværkere, inderster der sad til leje, og tjenestekarlene. Helt uden for samfundet stod tiggerne, der vandrede fra by til by. Der var dog bevægelighed mellem grupperne. Eks. havde Ole selv været husmand, inden han fæstede gården i Rind.

Der blev afholdt mange grandestævner i Rind i 1780'erne. Bønderne i nabobyen Låstrup havde nemlig taget initiativ til et oprør mod godsejer Mogens Lottrup på Lynderupgård i 1782. Han havde inddraget fæstegården Nørrise under hovedgårdsjorden, så hoveriet var blevet forøget, ligesom man manglede fæstebonden på Nørrise til at tage sin del.

Siden 1682 havde det været forbudt at nedlægge bøndergårde – af hensyn til skattebetalingen. Mogens Lottrup havde dog fået Rentekammerets tilladelse til nedlæggelse af Nørrise, men kun på betingelse af, at en mindre hovedgård under godset blev bortfæstet i stedet. Han havde imidlertid glemt at fortælle Rentekammeret, at der ikke var blevet ydet hoveri til denne gård.

Samtidig havde godsejeren gennemført en række driftsforbedringer på hovedgården, som også havde medført øget hoveri. Således havde han etableret et stort studehold på godset. Selv om hovbønderne ikke skulle passe studene, så blev der alligevel mere gødning at køre ud på markerne – og som resultat af en bedre gødskning et forøget udbytte på de sædvanlige marker. Det skulle både køres hjem og tærskes og eventuelt også transporteres videre til salg.

I første omgang var det kun Låstrupbønderne, der havde fået deres degn til at skrive en klage til amtmand og konge. Men senere nægtede alle hovbønder at udføre det forøgede hoveri på Nørrise, ligesom de startede en arbejd-langsomt aktion på hovmarkerne. Det satte godsejeren i en vanskelig situation, for hvordan skulle han få kornet indhøstet

på Nørrise? Han havde ikke tilstrækkeligt med ansatte på hovedgården til at klare arbejdet. Da alle hovbønderne deltog i protesten, kunne han ikke blot få dem sat ud af fæstegårdene, for hvor skulle han få så mange nye fæstere fra?

Da fæstebønderne de næste par år tilbageholdt deres skattebetaling, så situationen direkte truende ud. Der var tilsvarende aktioner på andre godser. Var godssystemet på vej til at bryde sammen i Danmark i disse år, hvor revolutionen ulmede ude i Europa?

Opgøret på Lynderupgård trak ud i 21 år og endte uafgjort med godsejer Lottrups død i 1803, mens den officielle reformlovgivning i realiteten støttede bøndernes sag.

Konflikten er interessant ud fra mange synsvinkler, men i denne sammenhæng især fordi den understreger godsejernes afhængighed af deres hovbønder. Når bønderne stod sammen, repræsenterede de en magtfaktor i godssystemet. Kunne de ikke opnå enighed, havde godsejeren derimod overtaget.

I hverdagen så man tydeligst fæstebondens afhængighedsforhold. Men under konflikter afslørede, at afhængigheden mellem gods og landsby var gensidig i stavnsbåndstidens landbrugsstruktur.

Lynderup gods Hovedgård 32¹/₂ tdr. hrtk.

Bøndergods	Tdr. hrtk.	Antal gårdmænd	Antal husmænd
Hovbønder	134 ¹ / ₂	37	38
Strøbønder	116 ¹ / ₂	24	14
Ialt	251	61	52

Afgifter	Ydes af hovgods	Ydes af strøgods	Ialt
Penge	73 rdl.	296 rdl.	369 rdl.
Rug	77 tdr.	41 tdr.	118 tdr.
Byg	27 tdr.	41 tdr.	68 tdr.
Havre	31 tdr.	0	31 tdr.
Smør	16 lispund	2 lispund	18 lispund
Høns	66 stk.	0	68 stk.
Gæs	58 stk.	0	58 stk.
Får	9 stk.	0	9 stk.
Lam	15 stk.	0	15 stk.
Tag	4 traver	0	4 traver
Arbejde	Drift af 247 tdr. land og div. arbejder på hovedgården	Kørsel	

Lynderupgårds hovedbygning set fra nordøst. Det betagende bindingsværk i to stokværk blev opført i 1556 og står stadig smukt og velbevaret på sin plads ved Hjarbæk fjord.

Den sætte, Færme og Slinte
Land-Soldat.

Landmilitsen

Af Jens Holmgård

I 1701 oprettede Frederik 4. under indtryk af svenskekongen Karl 12.s landgang ved Humlebæk året før en landmilits på ca. 15.000 mand af nødtørftigt uddannede bønderkarle som supplement til den stående, hvervede hær, der mest bestod af udlændinge. Grundlaget for udskrivningen var jordbesiddelse. Godsejerne måtte stille en soldat af hver 20 td. hartkorn bøndergods (3-5 gårde). Med denne pligt fulgte vistnok et reelt, men uformelt stavnsbånd for karle mellem 14 og 35 år.

Efter en kortvarig ophævelse genindførte Christian 6. i 1733 landmilitsen, og nu blev stavnsbåndet udtrykkeligt fastslået. Genindførelsen var et kompromis mellem forsvarshensyn og godsejerinteresser. Landbrugskrise og mangel på kvalificerede gårdfæstere havde skabt behov for at fastholde karlene på godserne, og formelt kunne dette begrundes med godsejerens pligt til at stille soldater. Men nu krævedes kun en soldat af hver 60 td. hartkorn, i alt ca. 5.000 mand. Siden skærpedes bestemmelserne gradvis igen, til man i 1774 med krav om en soldat af hver 22 td. hartkorn igen var på næsten samme niveau som i 1701.

Ved forordningen af 20. juni 1788 om stavnsbåndets løsning blev godsejernes pligt til at stille soldater

ophævet, og folketallet blev lagt til grund for udskrivningen.

Landmilitsen var alene bestemt til brug inden for rigets grænser, og den udgjorde fra begyndelsen særskilte regimente ved siden af de hvervede. Men under krig og fare for krig blev princippet fraveget, og landsoldaterne blev brugt til at udfylde huller i de hvervedes rækker. Jeppe på Bjerget og Jakob Skomager havde jo begge som landsoldater under Den store nordiske Krig deltaget i belejringen af Wismar i 1711 og vist også i det blodige slag ved Gadebusch året efter.

Lidt efter lidt smeltede landmilitsen og den hvervede hær helt sammen. Fra 1774 ophørte de udskrevne bønderkarle helt at udgøre selvstændige enheder. De fordeltes herefter på de hvervede regimente, hvori antallet af udlændinge samtidig gradvis blev nedsat. Fra 1804 var den danske hær, bortset fra enkelte afdelinger, en udskreven, national hær, og i 1808 hvervedes den sidste udlænding til soldat i Danmark.

Men indtil Treårskrigen rekrutteredes den danske hær alene fra bondestanden. I 1848 påbød en kgl. kundgørelse ekstraordinær udskrivning af den hidtil ikke-værnepligtige del af befolkningen, og ved Danmarks Riges Grundlov af 1849 blev den almindelige værnepligt definitivt fastslået.

På alle ugens hverdage arbejdede dette dobbeltvæsen som karl hos en bonde på det gods, hvortil han var stavsbundet. Her ses han med plejl og ølbimpel på vej til hovtjeneste på hovedgården. Om søndagen, som ellers skulle være hviledag, måtte han i sine bedste ungdomsår som landsoldat under hug og skældsord af korporalen eksercere ved kirken i det sogn (ca. hver sjette), som havde eksercerplads. Vejen frem og tilbage kunne være op til fem mil (35-40 km), som måtte tilbagelægges sommer og vinter i al slags vejr ad elendige ofte oversvømmede veje. Udeblivelse uden lovlig grund kostede en tur på træhesten, som var lovpligtigt tilbehør til eksercerpladsen. Før eksercitsen, der om sommeren varede to timer, om vinteren én, var han tvangsindlagt til den ofte 2-3 timer lange gudstjeneste. Søndagseksersitsen vedblev til slutningen af 1770'erne, da den afløstes af længerevarende indkaldelse. Foruden i søndagseksersitsen måtte landsoldaten nogle gange om året deltage i kompagni-, bataljons- eller regimentssamlinger. Intet under, at landmilitstjenesten var frygtet af karlene og af godsejeren kunne bruges som pressionsmiddel mod dem, der vægrede sig ved at overtage en fæstegård eller på anden måde føje herremanden.

(Fra »Den kække, ferme og flinke Landsoldat«, Odense 1774. Her gengivet efter et farvelagt eksemplar i Det kgl. Biblioteks billedsamling).

Bondens stue

Af Lars Friis

I 1700-årene fandt man to hovedgrupper af gårdstue- huse i Danmark: på Sjælland og i Nordjylland »ovnhuset«, hvor stuen opvarmedes af en bilægger- oven; på Fyn og i den sydlige del af Jylland »kamin- huset«, hvor stuen opvarmedes af et åbent ildsted, hvor også tilberedningen af maden skete. Vest for Storebælt havde man desuden en særlig bryggers- skorsten, om hvilken bryggekedel, bageovn og malt- kølle var samlet.

I »ovnhusområdet« var stuehuset alene opdelt af tværskillerum. En typisk indretning kunne være således: Bryggers, stegers (køkken) med ildstedet, stue, kammer samt storstue (»øverstestue« eller »sal«).

Af denne række rum skal vi nu se nærmere på stuen. De fleste steder i landet var den bygget op efter et ret fast mønster, som omkring år 1600 var overtaget

fra renæssanceborgerne i købstæderne. I det føl- gende par hundrede år var den fælles for bonden og købstadboeren, og på landet gik den – som vi senere skal vende tilbage til – først af brug i slutningen af forrige århundrede.

I krogen mellem vinduesvæggen (gerne mod syd) og en endevæg fandtes den faste opholdsplads, bestående af en langbænk og en bordendebænk, foran hvilke stod et stort bord. Hvor bænkerne mødtes, stod på disse et skab, det såkaldte vråskab, eller der hang et hængeskab. Begge var beregnet til at rumme hjemmets mindre værdigenstande. Langs den modsatte væg, der ofte var uden vinduer, stod en eller to omhængs- eller alkovesenge. Var stuen stor nok, kunne der mellem sengene stå en kiste, en dragkiste eller måske et chatol. Ikke sjældent var der

Fra slutningen af 1600-årene og mange steder helt op i vort århundrede var stuen det eneste rum i bondens bolig, der kunne opvarmes. Her var en lang række af husstandens funktioner samlet: man spiste, arbejdede, opholdt sig og sov i dette rum, hvor der var en bæk/bord opstilling ved vinduerne samt – langs stuens bagvæg – en eller flere senge. Gård fra Pebringe, Østsjælland. Nu på Frilandsmuseet.

også et madskab i stuen. Og der var altid nogle få stole.

I det meste af landet var dette rum det eneste i huset, der kunne opvarmes. Og dér hvor flere værelser havde fyringsmulighed, var det faktisk kun ét rum, der blev holdt opvarmet til daglig. Det betød, at langt den overvejende del af en husstands indendørs udfoldelse måtte ske i ét og samme rum.

Man spiste, arbejdede og sov hér. Og det drejede sig ofte om mange mennesker på én gang. Indtil slutningen af forrige århundrede, hvor det gamle

landsbysamfund gik i opløsning, blev gårdens tjenestefolk mere eller mindre optaget i familien. Det betød, at de i reglen spiste og – for pigernes vedkommende – også ofte sov sammen med husbondens familie. Denne sammenstuvning hang sammen med en anden samfundsopfattelse end den, der har hersket de sidste 100 år, men var vel også udsprunget af et ønske om at holde fyringsudgifterne nede. Under alle omstændigheder betød den trange plads, at man havde udviklet en række hensigtsmæssige møbeltyper, der hver for sig kunne tilgodesee flere funktioner. Og som kunne tåle det betydelige slid, der var resultatet af mange menneskers daglige brug.

Hjørnebænken var ofte tillige opbevaringssted for f.eks. grøntsager (eller der kunne ruge gæs i den). Bænke (og stole) kunne være til at trække ud, så man kunne sove i dem. Langbordene havde ikke sjældent

I den del af Danmark, hvor stuen opvarmedes af et åbent ildsted (»kaminhusområdet«, der omfattede Fyn samt Syd- og Sønderjylland), kunne man have to stuer. Dette billede viser en »yderstue« (sommerstue) fra Frilandsmuseets gård fra True ved Århus. På den anden side af den lille gang skimtes »kakkelstuen« (vinterstuen), der opvarmes af en »vindovn« med aftræk til yderstuens skorsten.

Da man i slutningen af forrige århundrede begyndte at modernisere gårdstuehusene, var det første, der skete, ofte, at man indrettede et særskilt soveværelse for bonden og hans kone. Dette billede, der er fotograferet på Samsø i 1928, viser en situation, der svarer til denne modernisering: en stue med vedliggende soveværelse (t.v.). Møbelopstillingen i stuen er stadig omtrent som i Pebringegården, men ser man nærmere efter, vil man opdage, at møblerne ikke mere er faste, men flyttelige enkeltstykker med samme funktion.

et rum til opbevaring mellem benene – eller der kunne være indrettet et rigtigt skab under pladen. I sengene sov der under alle omstændigheder mere end én person. Men mange var yderligere til at trække ud, så de blev endnu bredere. Og i sengegavlene var der ofte indbygget småskabe. Fantasien medvirkede til at strække den trange plads. Der kendes adskillige eksempler på chatoller, hvis skuffesektion i virkeligheden skjuler en udtræks seng.

Stuens møbler var fremstillet af svært, massivt træ, der næsten altid var malet. Kun bordpladerne var af hvidskuret træ. Også stuelofterne var gerne malede. Væggene var kalkede; havde man råd til det, var der træpaneler ved hjørnebænken for at lune lidt og for at beskytte den kalkede væg og/eller beboernes tøj. Gulvet var af stampet ler.

Opvarmningen skete i ovnhusområdet med en bilæggerovn, i hvilken man fyrede (gerne med tørv) fra det i naborummet værende ildsted. I kaminhusområdet kunne man have to stuer. I sommerstuen,

der i virkeligheden var et køkken, var der ingen kakkellovn. I vinterstuen var der en »vindovn«, med aftræk til køkkenskorstenen.

I visse egne af landet (især i Slesvig) var væggene i langt højere grad forsynet med paneler (eller de var simpelthen bygget af træ), og her kunne man også træffe fajancefliser som vægbeklædning – efter påvirkning fra det frisiske område, som man havde forbindelse med via handelen med f.eks. kvæg.

Landboreformerne fik i de første mange år ikke nogen indflydelse på gårdstuehusenes indretning; nedbrændte eller udflyttede gårde blev i det store hele bygget og udstyret på samme måde som man havde kendt det gennem 1700-årene.

Men i sidste halvdel af forrige århundrede undergik det gamle landsbysamfund store forandringer. Gårdmandsstanden var såvel politisk som økonomisk på vej op, og dette satte sig ikke overraskende spor i gårdstuehusenes indretning og brug.

I de bestående stuehuse skete der vel først det, at der indrettedes et særligt soveværelse for bonden (og hans børn). Man byggede ofte et skillerum på langs af stuen og dannede herved et separat soveværelse langs dens nordside. Her optrådte nu egentlige soveværelsesmøbler: dobbeltseng, servante o.s.v.

Også stuen og dens møblering forsøgte man at tilnærme den nye tids boligindretning, der var klart påvirket af byernes boligskik. Nu var de farverige, robuste fyrretræsmøbler ikke mere moderne, men på den anden side var de sjældent slidt op, så man

forsøgte at finde plads til dem i den nye stue, efter at de var blevet »moderniserede«. Stolpeskabet, der ikke mere havde en bænk at stå på, kunne få små fødder og blev – ligesom andre genanvendelige møbler – malet over med egetræs- eller mahogni-ådræt oliefarve, så de kom til at ligne de moderne, finerede møbler. Og nye møbeltyper kom til, efterhånden som man fik råd til dem: sofaen, chaiselonguen, spisebordet midt på gulvet med seks ens stole omkring.

Gardiner, der var næsten ukendte i de fleste egne af landet på landboreformernes tid, bidrog nu sammen med skilderier, broderede stykker, avisholdere og nips til at give stuen et præg af klunketid.

De nye tider, hvor bonden i stadigt stigende omfang blev administrator, afspejlede sig i anskaffelsen af et egentligt skrivebord.

Selve rummene moderniseredes også efterhånden. Det stapede lergulv var naturligvis ikke praktisk sammen med de mørke møbler, og det blev udskiftet med et gulv af fyrretræsbrædder. Væggene kalk var også gammeldags, og omkring århundredskiftet begyndte man at tapetsere med papirstapeter.

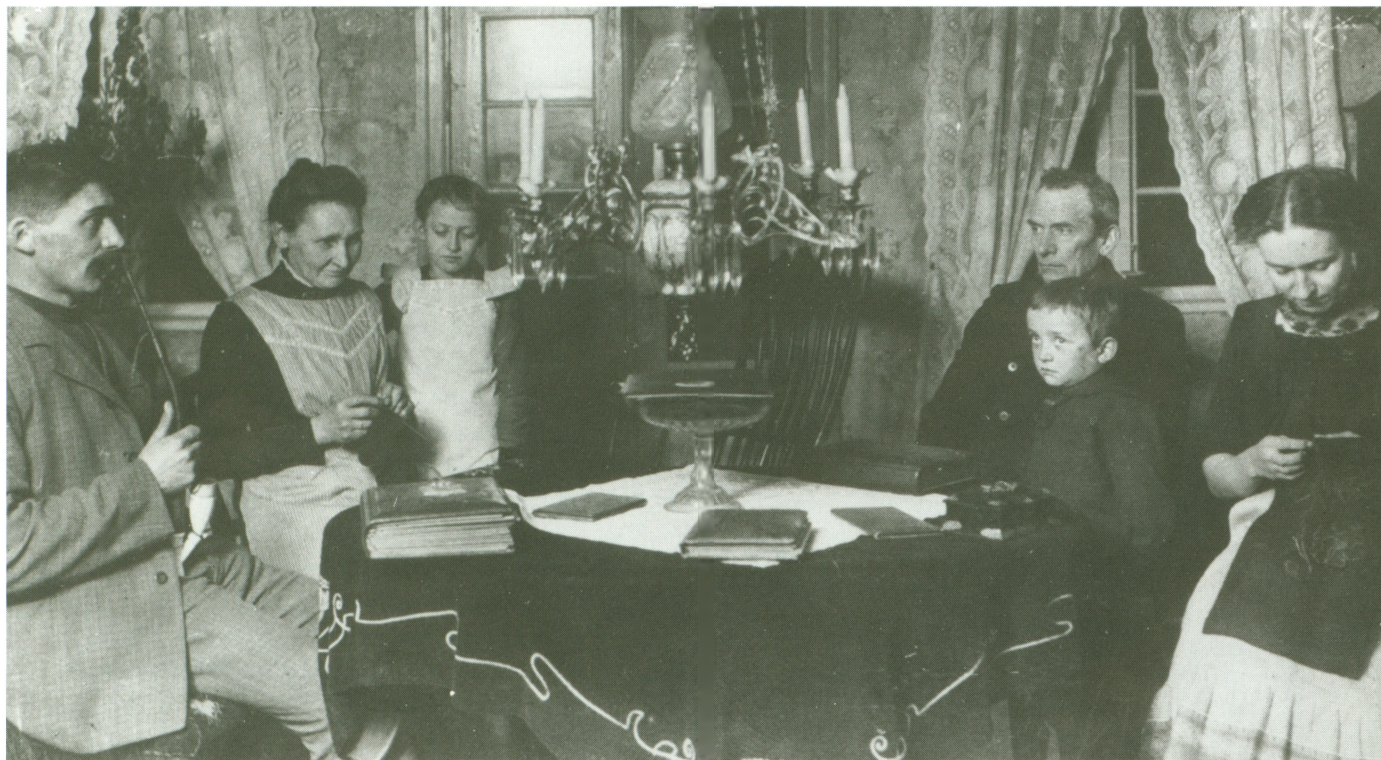
Mange af disse moderniseringsarbejder startede slet ikke i den daglige stue, men i det, der i det forrige er benævnt kammeret (rummet mellem stue og storstue). Her fik mange en lille, fin stue, som ikke sjældent kunne opvarmes. Dette kunne lade sig gøre, efter at man opgav de gamle, åbne skorstene og

begyndte at bygge skorstene i den form, vi i dag kender dem, og med kakkelovne i moderne forstand i stedet for bilæggerovne.

Storstuen, der kun sjældent kunne opvarmes, havde oprindeligt været et kombineret pulterkammer og festrøm. Også denne blev nu moderniseret med bræddegulv, tapetserede vægge og moderne, i reglen plydsbetrukne møbler. Men den anvendtes sjældent, og det var svært at forhindre ormene i at spise det fugtige bøgetræ, som de fleste af møblerne var fremstillet af.

Hvor man i slutningen af forrige århundrede opførte nye stuehuse, var den nye tids idealer bygget ind fra starten. Her kunne der være dagligstue, havestue, soveværelse, børneværelse, måske kontor og – på større gårde – en »borgestue« (folkestue), hvor gårdens tjenestefolk kunne spise og opholde sig. Her stod nu ikke sjældent møblerne fra den gamle stue. Men bonden og hans kone opholdt sig ikke mere sammen med »folkene«. Det gamle mønster var sprængt.

I slutningen af forrige århundrede bredte boligsikikken fra byerne sig til landet. På dette billede, der er fotograferet omkring 1914, ses en familie i havestuen (sikkert den tidligere »øverstestue« (storstue)) på en gård i Langerød i Nordsjælland. Der er blondgardiner for vinduerne, lysekroner, bordtæppe og moderne møbler.

Bondens billedverden

Af Holger Rasmussen

I det århundrede, hvor bonden blev løst af stavnsbåndet, var der kun rent undtagelsesvis billeder på væggen i hans stue. Ialtfald ikke sådanne som vi forstår det nu med billeder i glas og ramme. Måske kunne der være et begravelsesminde udført af landsbydegnen med et hjemmegjort mindevers over den afdøde, eller et bindebrev udført til navnedagen for et af husets medlemmer. Trykte billeder var en

sjældenhed. Erhvervede man sådanne af omløbende billedkræmmere, blev de klistret op indvendig i låget på standkisterne, hvor bondekonerne gemte husets forsyning af vævede og strikkede beklædningsdele og sengetøj.

Bøndernes stuer savnede dog ikke billeder, men de holdt sig til inventaret, både det løse og det faste. Hvor stuerne var forsynede med panelvægge, blev

Adam og Eva er det første ægtepar, og denne forestilling har nok været medvirkende til, at de så ofte bliver afbildet. Ved syndefaldet, hvor slangen fristede Eva til at spise af frugten fra kundskabens træ, kom synden ind i verden, og det første menneskepar blev drevet ud af Paradisets have og måtte ernære sig med sved og møje ved deres hænders arbejde, en tilværelse ikke meget forskellig fra bondefamiliens. Man kunne derfor uden større besvær genkende sin egen situation i bibelens fortælling, og det forekommer, at bonden og hans kone indtager Adam og Evas plads som på et manglebræt fra Sigersted ved Ringsted fra 1799. Men bondeparret står i pyntelig dragt, ikke i slidte arbejdsklæder. Er det den stavnsbåndsløste bonde, der med sin kone ser frem til huslig lykke i en gård med tre skorstene?

De fleste lerbåde viser blomster eller fugle, men enkelte har også scener fra bibelen som det viste med en blomsterranke langs kanten. Hele bunden er udfyldt med en noget ubehjælpssom og derved let humoristisk fremstilling af Daniel i løvekulen, idet det ser ud som om Daniel dresserer de to løver til at stå på bagbenene. Daniel selv er klædt som en bonde med tophue. Under billedet står skrevet: »Gud hafde Danniell ej forgit, der hand blant løfverne var nersat«. Fadet er fra Fyn og dateret 1743.

de dekorerede med geometriske snitværk. Det er det ældste. Senere fik de malede felter. Og ikke blot panelvæggene blev dekoreret. Stuens døre og skabsdøre fik udsmykninger ligesom standkisterne, siddemøblerne og mindre genstande som lerbåde og tallerkener, manglebrætter og banketærskler. I et vist

omfang var bønderne selv udøvende kunstnere, men hovedparten af bondens billedverden blev skabt af halv- eller helprofessionelle håndværkere. Men da må det bemærkes, at deres arbejder måtte holde sig til bondens smag og forestillingsverden. Kun hvad han kunne godtage fandt vej frem til hans hjem.

Et bindebrev fik man sendt på sin navnedag, d.v.s. den dag i kalenderen, der havde samme navn som ens eget. Det gælder det udklippede og farvelagte bindebrev, der blev sendt til pigen Karen Christophersdatter på Drejø 1793, »hvis navnedag indfalder den 25. november«, for det er helgendagen for Katharina (på dansk Karen) af Alexandria. Brevet indeholder en lang tekst, hvoraf et par vers fortæller om hensigten, nemlig at den bundne skulle holde et gilde for afsenderne, hvis hun ikke kunne gætte, hvem de var.

Jeg nu her begynde vil
dig et ærevers at stil
med en liden silketrå(d)
trende knuder bunden på
dennem du opløse må.

Kan du dem opløst ej få
du da bunden være må
til du ellers læser dig
med alt hvad du vil for mig
(nemlig det nævnte gilde).

Når bonden ville væk fra dagligdagens sure slid – rekreere sig, som det hedder nu til dags – tog han sin tilflugt til skæmtehistorier, sagn og eventyr eller til bibelens fortællinger, hvor navnlig det gamle testamente var en ufattelig skatkiste fuld af gode historier. Bibelhistorien i videste forstand var en helt af-

gørende del af bondebefolkningens åndelige liv. Børnene lærte det hos degnen, og menigheden hørte det fra prædikestolen. Derfor blev scener fra bibelen gentaget atter og atter i skæringer og malinger. Selv i det lille format på et manglebræt kunne en fortælling fra bibelen finde sit klare udtryk.

Bibelske motiver udgør således hovedparten af bondens billedverden. Sjældnere var motiverne hentet fra bondens egen verden. Hans husdyr, især hesten, finder dog plads bl.a. sammen med en springende hjort og en stående ko på rygbrættet af en armstol fra Nordsjælland, der bærer den velmente indskrift: »Set dig nær og vil dine been«. Langt hyppigere er fabelvæsener som havfruer, basilisker og enhjørninger eller vilde dyr og fugle som hjorte, løver, pelikaner, ørne og svaner. Her er levn fra folkebøgernes eventyrverden. Og endelig må væksterne ikke glemmes. På fyldinger, som randborter eller blomsterkranse breder de sig over fladerne. Var bondehaverne små og ubetydelige, hvis de overhovedet fandtes, så myldrede det med deres vækster i skæringer og malinger i bondens stue.

På døren til en øverstepstue fra Tårnby, dateret 1783, er Aron, Moses' broder, afmalet i sin dragt som ypperstepræst.

De såkaldte kistebreve er etbladstryk, som produceredes i store mængder, bl.a. af københavnske bogtrykkere, hvoraf en af de meget virksomme var Johan Thiele i Store Helligøjststræde, hvor han havde sin virksomhed fra 1770. Emnerne for hans etbladstryk var mangfoldige: religiøse, historiske, moralske og aktuelle. Dukkede der en historie op med appel, skyndte han sig at få den fortalt. Det gjaldt f.eks. »en meget forunderlig vanstakt kat, som er født i København«. Billedet af den er tydeligt nok, men beskrives yderligere.

Ideerne bag landboreformerne

Den europæiske sammenhæng

Landboreformerne i Danmark havde paralleller overalt i det daværende Europa. Fra Frankrig i vest til Rusland i øst drøftede man bondefrigørelse, og i Storbritannien optrådte kong Georg III – kaldet »Farmer George« – anonymt som landøkonomisk skribent. Den progressive, oplysningsbegeistrede

godsejer Johan Ludvig Reventlow på Brahetrolleborg havde meningsfæller i alle europæiske lande, og den af friheds- og lighedsideer opfyldte akademiker af borgerlig herkomst Chr. Colbiørnsen genfindes i alle bysamfund. Også den »lærde bonde« Hans Jensen i Gentofte havde sit modstykke i schweizeren Jacob

Af Claus Bjørn

Gujer, kendt som Kleinjogg. Og som digteren Klopstock aflagde begejstret visit på Bjerregården nord for København, så blev Kleinjogg hyldet af Rousseau og fik besøg af den unge Goethe i 1775.

Bondefrigørelse og privilegiers afskaffelse var på programmet hos tidens oplyste fyrster. Frederik II af

Preussen, Katharina II af Rusland og først og fremmest Østrigs Josef II ville fremhjelpe landbruget og befri deres bønder for århundreders undertrykkelse.

Ideer, ny viden og ny landbrugsteknologi formidledes hurtigt fra land til land. Kraftcentre var Frankrig og Storbritannien. Oplysningsideerne og videnskabelige landvindinger hentedes først og fremmest fra Frankrig, mens engelsk landbrug førte an med hensyn til forbedrede metoder, forædlede racer og praktisk anvendelig teknik. Man var europæisk orienteret i de ledende sociale lag. I den reventlowske kreds beherskede man som en selvfølge tysk, fransk – og engelsk, og man havde uddannet sig på rejser i den civiliserede verden, hvis litteratur man anskaffede sig. Allerede i det tidlige Danmark og Norges *oeconomiske Magazin*, der fra 1757-64 bragte de første forslag til reformer, orienteres publikum om engelske landbrugsforhold. Bevægelsen gik også den modsatte vej. Da man i Prag i 1786 begyndte at udsende et landøkonomisk tidsskrift, berettede man i første hæfte om reformerne på godset Bernstorff nord for København.

Da den ny regeringskreds efter 1784 tog fat på reformarbejdet, var man velorienteret om tilsvarende bestræbelser i andre lande, og reformregeringen i Danmark kunne ned gennem 1780'erne glæde sig over en stadig velvillig omtale særlig i tyske aviser og tidsskrifter. Det må ikke glemmes, at hertugdømmerne Slesvig og Holsten i mere end én forstand dannede bindeleddet til udlandet. Herigenem blev nye ideer kanaliseret ind i helstaten, og det var den fra Thüringen stammende Chr. Günther Stolberg, der med erfaringer fra godsdrift i Holsten gennemførte de første reformer på Hørsholm gods, hvor hoveriet blev afskaffet og bønderne fik arvefæste på deres gårde. I den kreds, der tegnedes af brødrene Reventlow og A. P. Bernstorff, var der et personbåret netværk, der indbefattede kongeriget, hertugdømmerne og det nordlige Tyskland. E. S. Reverdil fra Schweiz gik i dansk tjeneste og virkede for bondefrigørelse i Danmark, og botanikeren Georg Chr. Oeder – grundlæggeren af *Flora Danica* – kom fra Bayern via Göttingen og Slesvig til København og udsendte i 1769 – på tysk – et skrift, i hvilket han gjorde sig til talsmand for en ophævelse af stavnsbåndet.

Meget væsentlige sider af reformbestræbelserne herhjemme kan samles i to personer – godsejeren og embedsmanden Johan Ludvig Reventlow til Brahe-

Nogle af de tidligste reformer gennemførtes fra 1760'erne på godset Bernstorff i Københavns nærhed.

Betænkning
over
det Spørgsmaal:
Hvorledes
Frihed og Eiendom
kunde forskaffes
Bondestanden

i
de Lande, hvor den fattes begge Dele.

Af det Tydske oversat
ved
Barthold Johan Lodde.

Kjøbenhavn, 1769.

Beløstet og findes tilkøbt i den Rummiſke
Boghandling paa Børsen.

En af de første, der på tryk tog til orde for bøndernes frigørelse, var skaberen af »Flora Danica«, den tyskfødte C. G. Oeder.

trolleborg og juristen og embedsmanden Chr. Colbiørnsen. De repræsenterede i type og virksomhed tidsalderens progressive ideer, og det volder ikke store vanskeligheder at tænke sig dem flyttet til Frankrig, Tyskland eller Norditalien!

Mens grevskabet Christianssæde tilfaldt den ældre broder Chr. Ditlev, så overtog den yngre Johan Ludvig Reventlow baroniet Brahetrolleborg efter faderens død. Godset var forsømt, og Johan Ludvig Reventlow måtte hele sin levetid kæmpe med en anspændt økonomi. Det forhindrede ham imidlertid ikke i at gennemføre omfattende og bekostelige reformer, ligesom han frem til sin død i 1801 fik gjort

baroniet til en pædagogisk fremskridtsø i det danske samfund. Johan Ludvig Reventlow havde som forbillede den brandenburgske godsejer og skolepioner Fr. v. Rochow, og hans skolevirksomhed, der foruden forbedrede børneskoler omfattede et seminarium og en kostskole, var i stort omfang baseret på fremmede, særlig tyske, lærerkræfter. I hovedgårdsdriften tjente først en engelsk, senere en sachsisk forvalter. Baroniets skove blev bragt på fode af den hannoveranske forstmand G. W. Brüel, og Brahetrolleborg blev centrum for dansk høravly ved Henning Schroll, der havde studeret hørdyrkning og -industri i Flandern og Holland.

Johan Ludvig Reventlow gjorde Brahetrolleborg til et sted, hvis pædagogiske institutioner og økonomiske virksomheder (bl.a. et hammerværk og et væveri) gæstedes af ind- og udlændinge. Flere udlændinge slog sig ned her, og der blev skabt et særegent miljø med indslag af fremmede sprog og konfessioner. Johan Ludvig Reventlow oplevede en række skuffelser – bl.a. var bønderne på godset modstandere af hans arrangement med arvefæste – men det sydfynske baroni kom i tiden op til år 1800 til mere end nogen anden lokalitet i Danmark at repræsentere fremskridt, oplysning og filantropisk-humanistiske bestræbelser. Mens broderen hvilede i en pietistisk farvet kristendom, var Johan Ludvig Reventlow i en stadig bevægelse, der inspireret bl.a. af den tyske filosof Kant, førte ham til yderpositioner i forhold til den herskende gejstlighed.

På Brahetrolleborg hilser man naturligvis begivenhederne i Frankrig i 1789 velkommen, og i foråret 1791 kan Johan Ludvig meddele sin søster, Louise Stolberg, at han sysler med at udarbejde en idealplan for det franske skolevæsen, som han kunne tænke sig at forelægge for Nationalforsamlingen! Man var både i orientering og i praktisk udadvendt virksomhed »gode europæere«.

Juristen Chr. Colbiørnsen indtrådte i eftersommeren 1786 som sekretær i den store landbokommission, og hans rolle i arbejdet blev hurtigt fremtrædende. Året efter noterer en af kommissionens godsejerrepræsentanter, at han udmærket godt er klar over, at der på højeste sted kun tages hensyn til, hvad der kommer fra Reventlow og Colbiørnsen. Denne var nordmand, men der spores næppe særlige norske træk i hans virksomhed eller politiske opfattelse. Han sammenfatter derimod tidens bestræbelser for borgerlig frihed og lighed – vel at mærke indenfor den enevældige kongemagts grænser. Regeringen skulle være den almindelige viljes foreningspunkt, og dens stræben skulle være det borgerlige selskabs

(læs: samfunds) størst mulige lyksalighed. Borgerfrihed alene var ophavet til kundskab og flid – indenfor rammerne af den selskabelige »pagt« mellem folket og kongemagten skulle størst mulig frihed og lighed herske. Colbiørnsen vendte sig med skarphed mod det endnu eksisterende privilegie- og standssamfund. Han rasede mod adelige forrettigheder – og i den modsatte ende af samfundsstigen udfoldede han stærke bestræbelser for at overvinde almuens fordomme overfor de »uærlige« og deres håndteringer.

Colbiørnsen var jurist og besad, som en af hans efterfølgere som højesteretspræsident udtrykte det, en klippefast tro på retten – retsordenen som princip og som gennemsyrende hele samfundet. Hans idé-mæssige baggrund er periodens europæiske oplysningsskribenter til dels formidlet gennem de hjemlige statsteoretikere som Andreas Schytte og Tøge Rothe. Herpå byggede han sin udlægning af den enevældige kongemagts opgaver og forpligtelser.

Overalt i Europa fremtrådte der i disse årtier den borgerlige akademisk uddannede embedsmand eller advokat, der overfor de stadig levende feudale strukturer stillede kravet om et nyt samfund byggede på ret, moral, flid og »det almindeliges bedste«. Det er ikke vanskeligt at flytte landbo-kommissionens polemiske og om sin sags retfærdighed overbeviste Chr. Colbiørnsen til Nationalkonventet i Frankrig – og hans temperament og radikalitet ville have placeret ham blandt den majoritet, der stemte for Ludvig XVI's henrettelse!

Landboreformerne i Danmark udspilles på en europæisk scene. Impulser, teorier og personer hentes ind fra udlandet – og efter alt at dømme påvirker også den danske udvikling bestræbelserne udenfor landets grænser. Det er et træk i det politiske billede af tiden, at den regerende kreds opfattes som tyskorienteret – og der manglede heller ikke udfald mod »danskerne«. Man var hovedsagelig tysksproget i den reventlowske kreds, men orienteringen rakte videre end til de sydlige nabolande. Man var i de progressive højadelige miljøer og i den nyskabte københavnske borgerlige opinion orienteret mod hele det civiliserede Europa – og med en ganske god viden også om den helt unge republik hinsides Atlanterhavet.

Johan Ludvig Reventlow (1751-1801) øvede på sit gods Brahetrolleborg en pionérindsats på landbrugets og især skolevæsenets område.

Kvinderne bag reformerne

Det var stærke kvinder, der stod bag mændene bag reformerne. Stærke personligheder med deres meningers mod. Men de var også afmægtige og handlingslammede, og de søgte at skjule det bag en facade af hektiske kulturelle og godgørende aktiviteter. De fleste af dem var dybt religiøse – med en religiøsitet, der til tider havde sværmerisk karakter, men som er en del af forklaringen på deres omsorg for de medmennesker, der hørte til samfundets svage. De var egocentriske og higede efter anerkendelse og beundring. De havde stor indflydelse på, hvad der blev anset for god smag, god kunst, god litteratur. Det var i høj grad dem, der indrettede hjemmene, valgte de kunstnere, der skulle male dem og deres familie, de bøger, der skulle læses af børn og voksne, og de teaterstykker, der på god diletantisk

vis og med stor entusiasme blev opført i de grevelige hjem med familie- og vennekreds som skuespillere og tilskuere. Kvinderne var i høj grad opinionsdannende. Tilsyneladende holdt de fleste sig uden for politik, men det var deres meninger, deres livsholdninger og deres ambitioner mænd og brødre lod sig påvirke af, når beslutningerne skulle tages. Kvinderne bag mændene var højst forskellige, nogle var blide og venlige, andre aggressive og sårbare. Der var stærke familiebånd og følelser imellem dem, og de elskede hinanden med en uforbeholden kærlighed, samtidig med, at de jaloux vogtede over, at de selv var elskede. De har utvivlsomt været temmelig anstrengende ind imellem, men bestemt ikke kedelige, og deres indirekte indflydelse på reformerne må af-tvinge den allerstørste respekt.

Af Karin Kryger

Charitas Bernstorff f. Buchwald, 1733-1820

I 1751 blev Charitas gift med J. H. E. Bernstorff. Selv om det var et fornuftsparti, blev der tale om et harmonisk ægteskab på grund af ægtefællernes gensidige agtelse. For at foregå med et godt eksempel lod hun sig inoculere d.v.s. vaccinere mod kopper på et tidspunkt, da vaccinen var ny og ikke ganske risikofri. Hun var digteren Klopstock en god støtte og hans hustru en moderlige veninde. Efter sin mands død i 1772 levede hun tilbagetrukket i fuldstændig anonymitet.

Maleri af L. Tocqué 1759.

Henriette Bernstorff f. Stolberg, 1747-1782

Henriette var C. G. Stolbergs datter. Som hofmester for dronning Sophia Magdalena gennemførte han reformer for bønderne på hendes godser, og han ophævede livegenskabet på sine egne holstenske godser. Da A. P. Bernstorff ægtede Henriette i 1762, var der tale om et inklinationsparti, og det var fra hendes familie, inspirationen til reformerne på Bernstorff gods kom. Da A. P. Bernstorff i 1780 blev afskediget af Guldberg-regeringen, udtalte hun de dybtfølte hustruord: »Blot man nu ikke kører vognen så fast i dybet, at kun min mand kan trække den op igen«. Hun så ikke sin profeti gå i opfyldelse, for hun døde i 1782, slidt op af barnefødsler, to år før A. P. Bernstorff blev kaldt tilbage.

Maleri af Peder Als omkring 1775.

Augusta Bernstorff f. Stolberg, 1753-1835

Augusta var Henriettes lillesøster og havde levet et stille liv helliget sine studier indtil hun i 1783 blev gift med A. P. Bernstorff. Hun følte sig ikke lykkelig ved at leve i »den store verden« og foretrak en tilbagetrukket tilværelse. Hun var over 30, da hun fik sit første og eneste barn, der til hendes grænseløse sorg døde fire år gammel. Sorgen fik den i forvejen sværmerisk/religiøse kvinde til at tro på sjælevandring. Hun blev centrum for en kreds, der dyrkede spiritisme.

Maleri af Jens Juel 1780'erne.

Louise Stolberg f. Reventlow, 1746-1824

Som purung blev Louise gift med den udsvævende C. F. von Gramm + 1768, og dette ulykkelige ægteskab er en del af forklaringen på hendes komplicerede natur. I 1778 blev hun gift med digteren Christian Stolberg, Henriette og Augusta Bernstorffs broder. Deres beskedne, men dog elegante hjem blev centrum for datidens fremragende litterater. Hun havde en umættelig appetit på viden og litteratur. Hun skrev tusindvis af breve til venner og slægtninge, og hendes righoldige korrespondance er en rig kilde til samtidens historie. Det var til hende, broderen C. D. Reventlow rettede i sit såkaldte jubelbrev, da landbo-kommissionen blev nedsat. Hun havde sin niece Lotte Bernstorff på dannelsesophold i nogle år, men led et smerteligt nederlag i sit oprindelige – men lidet psykologiske – forsøg på at være den unge pige en åndelig vejleder. Bøndernes vel lå hende stærkt på sinde, og frihedsbegrebet i alle dets afskygninger optog hende stærkt, samtidig med, at hun kunne behandle sine omgivelser med nedladende adelsstolthed.

Maleri af Anton Graff 1784.

Sophie Reventlow f. Beulwitz, 1747-1822

Hun var en af de mest fordringsløse hustruer i hele kredsen af mændene bag reformerne. Hun skyede det offentlige liv, hendes mand C. D. Reventlows stilling tvang hende til at føre. Hun var grevinde af navn, men opfyldte hellere borgerkonens pligter. Var det ikke for hendes righoldige korrespondance, hvor hun ved sin fremragende iagttagelsesevne har givet et væsentlig bidrag til vor viden om samtiden, var hun næppe blevet synlig for eftertiden.

Maleri af C. A. Lorentzen
1780'erne.

Charlotte Schimmelmann f. Schubart, 1757-1816

Charlotte var Sybilla's søster. Hendes lyse og muntre sind kombineret med en usædvanlig begavelse og litterær dannelse charmerede Ernst Schimmelmann, og de blev gift i 1782, skønt han kun to år før havde mistet sin første, højtelskede hustru Emilie f. Rantzau. Charlotte havde ikke noget ønske om at leve tilbagetrukket som Augusta Bernstorff og Sophie Reventlow. Hun protegerede digtere og kunstnere og blandede sig åbenlyst i sin mands politiske affærer. Adgangen til hendes saloner kunne være det samme som adgang til karriere og succes. Hun var – sin ekstravagante og til tider tankeløse levevis til trods – godgørende og nærrede et oprigtigt ønske om frihed for alle samfundsklasser.

Maleri af Erik Pauelsen 1788.

Julia Reventlow f. Schimmelmann, 1763-1816

Julia var Ernst Schimmelmanns lillesøster og blev 1779 gift med Fritz Reventlow. Hun omdannede deres gods Emkendorf i Holsten til et veritabelt Kunstens Tempel overdådigt udsmykket med kostbare kunstgenstande. Forfattere og filosoffer valfartede til hendes hjem, hvis strålende værtinde hun var på trods af sit svage helbred. Hendes omsorg for godsets bønder udmøntedes bl.a. i den opbyggelige bog »Børneglæder«, der skulle give bønderbørnene en belærende adspredelse. Hun ivrede mod slavehandelen og har givet påvirket broderen Ernsts holdninger i den sag.

Maleri af Angelica Kaufmann 1784.

Sybilla Reventlow f. Schubart, 1753-1828

Hun var charmerende og havde fået en opdragelse, hvor den litterære dannelse i høj grad var tilgodeset. J. L. Reventlow havde al mulig grund til at være lykkelig, da han i 1778 hjemførte hende som brud. Den idé- og initiativrige greve havde fået en partner, der på grund af sin indsigt og viden har haft rige muligheder for at inspirere og støtte ham.

Maleri af Anton Graff 1783.

Herregården

ude og inde

Man er ikke i tvivl, når man nærmer sig en herregård. Markerne er vidtstrakte, bebyggelsen sparsom. Før landboreformernes tid var dette forhold langt mere iøjnefaldende. Trods de udflyttede gårde fornemmer man i dag alligevel de større sammenhængende strækninger med marker og skove, stundom gennemskåret af alléer, der fører frem til en træomkranset bebyggelse, som er herregården. Måske har et par arkitektonisk udformede piller i god tid skærpet opmærksomheden mod det kommende.

Medens middelalderens og renaissancens herregårde af forsvarsmæssige årsager måtte finde deres plads i kulturlandskabet på lavtliggende steder, hvor volde og grave mest bekvemt kunne placeres, kunne nyanlæg fra det attende århundrede bygges på steder, hvor landskabet var særlig attraktivt, hvor der var mulighed for markante tilkørsler og effektfulde beplantninger.

Renaissancens sluttede gårdenheder, der havde været bestemt til forsvar, åbnede sig i slutningen af

det syttende og begyndelsen af det attende århundrede mod omgivelserne. Helt frigjorte blev de først i sidste halvdel af århundredet, da barokkens træomkransede parterrehaver opløstes og haverne voksede ud i tæt kontakt med landskabet. Det var den engelske landskabshave, der havde vundet indpas i Danmark med busketter og snoede gange og irregulære planer, afbrudt af pavilloner i form af klassiske templer og eksotiske lysthuse.

Landboreformerne faldt sammen med en økonomisk opgangsperiode for landet. Dette gav sig udslag i nye herregårdsbygninger, men langt fra alle var egentlige nyanlæg. Mange gamle hovedbygninger og avlsbygninger blev moderniseret efter tidens smag, andre blev brudt ned og genopbygget på gamle fundamenter.

Det store forbillede allerede fra 1740'erne var det franske *maison de plaisance* som skabt af den franske arkitekt J. F. Blondel. I 1737-38 havde han redegjort for sine tanker i et to-bindes værk, der hurtigt fandt vej til

Danmark. Heri gjorde han sig til talsmand for en bolig, der var indrettet bekvemt og ikke lagt an efter repræsentative formål. Allerede Nicolai Eigved havde benyttet Blondels teorier i statsminister Johan Sigismund Schulins lille lystslot Frederiksdal ved Furesøen.

Den enkle symmetriske plan, hvor værelserne er grupperet på hver side af vestibulen og den bagvedliggende havesal, ligger også til grund for den indkaldte franske arkitekt Nicolas-Henri Jardins landsted for landboreformernes foregangsmand J. H. E. Bernstorff nord for København. Stedet fik navn efter bygherren. Medens Bernstorffs bypalæ, der på-

Store tilsæede marker ved herregården Mejlgård på Djursland. Gården ligger dybt i en lavning, og man nærmer sig den ad en vej, der går næsten vinkelret ind på avlsgårdens sydfløj. Gennem en port nås gårdspladsen i det symmetriske anlæg og for enden som point de vue den trefføjede hovedbygning fra 1570'erne, der er omgivet af grave.

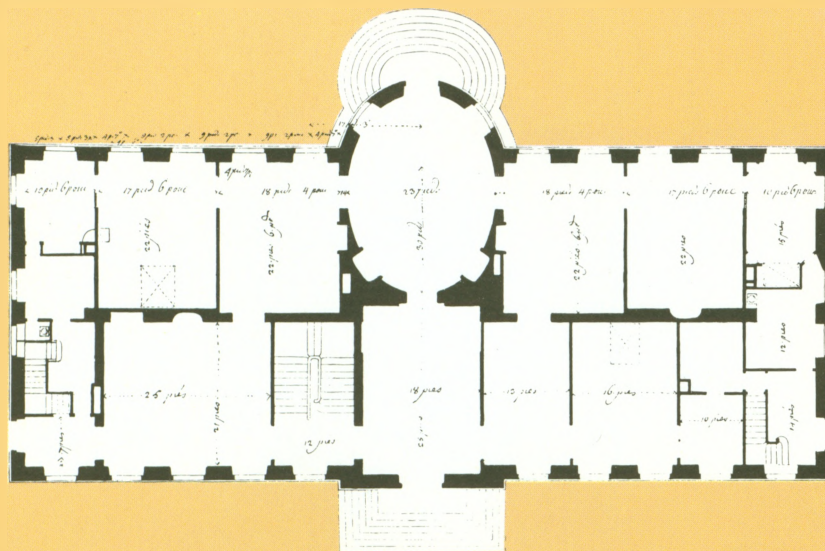

Indgangsparti og plan af Bernstorff slot. Bygningen opførtes 1759-65 af N. H. Jardin for statsminister J. H. E. Bernstorff som det første landhus i klassicismens smag i Danmark. De ovale medailloner med guirlander på facaden såvel som den ovale hasesal i det indre er typiske træk for perioden. På Langesø på Fyn er det vestibulen, der har den ovale form, medens hasesalen er kvadratisk.

begyndtes 1752 syv år før landstedet, og før Jardins ankomst til Danmark, helt var præget af rococoens udtryksform, var statsministeren så åben for de nye strømninger, som Jardin i 1755 bragte med til Danmark, at han i lighed med A. G. Moltke straks lod sig lede af de nye tanker. Bernstorff Slot blev den første egentlige nybygning, som Jardin udførte i Danmark, og den blev toneangivende for herregårdsbyggeriet i resten af århundredet. Nyklassicismens stiltræk kommer til udtryk i det horisontalt fugede midtparti med festonprydede ovaler og rektangler på indgangsfacaden og i den ovale hasesal, der træder frem foran facaden mod haven.

Den Jardinske stil videreførtes af hans elever fra Akademiet, hvor han var professor, og med dem spredtes den ud over landet. Især Fyn er, som Christian Elling har påpeget, rig på nyopførte klassicistiske herregårdsbygninger. På flere af dem prydes midtpartierne af korinthiske pilastre i »stor orden«, d.v.s. fra sokkel til tag, sådan som det ses på Krengerup og Juelsberg. Samtidig er der en tendens til at frigøre hovedhuset fra sidefløjene, således at det fremtræder isoleret som point de vue for avlsbygningernes symmetriske anlæg. På Bækkeskov på Sjælland blev hovedbygningen endog helt løsrevet fra avlsbygningerne og efter engelsk skik placeret frit i landskabet.

Det er ikke de majestætiske monumentaltrappers tid. På Langesø og Juelsberg og på de tidlige udkast til Krengerup er kælderetagen reduceret til minimal højde, for at gangen ind og ud af huset kunne være så behagelig som muligt, for at kontakten til naturen skulle fornemmes nær. Det plastisk fremtrædende

Langesø, nyanlæg fra 1770'erne. Bemærk det gæstfrit fremtrædende indgangsparti og den lave trappe, der giver let adgang til huset.

midtparti på Langsø træder den besøgende gæstfrit i møde. Til gengæld var køkkenet sammested placeret i en lav sidefløj. Ja, man har på fornemmelsen, at de to sidefløje, som ikke oprindeligt var projekteret i sammenhæng med hovedbygningen, blev til af samme grund.

Går vi indenfor, er herremandens hjem udstyret med perlemalede brystpaneler og rammeinddelte vægge, hvis tidligere textile vægbetræk nu er blevet afløst af papirstapeter. Lofternes rige rococostukkaturer er blevet til beherskede, klassicistiske ornamenter.

Ud fra bevarede inventarfortegnelser kan man få et indtryk af møbleringen. I spisestuen var spisebordet med stole omkring og en glaslysekroner i loftet. Den ene kortsider var optaget af en buffet eller skænkebord, hvorfra tjeneren kunne servere måltidet. Var dette tilendebragt, kunne man bevæge sig videre til de øvrige gemakker, og var der gæster i større antal, blev havesalen taget i anvendelse. Den ville være sparsomt møbleret med kanapéer og armstole langs væggene og de sjældent manglende spejle og konsol-

ler eller kommoder på vinduespillerne. Da kortspil var et yndet tidsfordriv, kunne der langs væggene ligeledes være et par sammenklappede spilleborde. Også i havesalen ville en glaskrone og lampetter på væggene kunne lyse rummet op om aftenen. En visitstue ville heller ikke mangle i et velindrettet herregårdshjem. Som benævnelsen angiver, ville familien her kunne modtage visitter, og skulle der serveres te eller kaffe, kunne der nogle steder være en særlig kaffe- eller testue.

Kabinettet, der støder op til sovegemakket, er husfruens intimeste rum. Her hygger hun sig med sin nærmeste familie, her skriver hun sine breve, her læser hun sine bøger. Her vil findes et lille skrivebord eller eventuelt et skrivechatol med mange skuffer og rum til opbevaring af breve og papirer, eventuelt et piano, bogreoler og andet.

I alle rummene vil der være malerier og kobberstik. I de repræsentative af medlemmerne af kongefamilien og i de mere private af slægt og venner, i fruens kabinet kobberstik af yndlingsforfattere og lignende.

Skatmester H. C. Schimmelmann malet af Lorenz Lönberg efter 1773. Moren, der holder skatmesterindens portræt, vidner om skatmesterens interesser på de vestindiske øer. Møblerne er »sidste mode«; der er lige, kannelerede ben såvel på bordet som på stolen med medaillonryg. Det er næppe møbler, der er forarbejdet i Danmark, der vises.

Sovegemakket var møbleret med en seng med himmel og omhæng af silke og sirts, når det drejer sig om herskaberne, medens børnene kunne sove i topsenge med trykt kattunsomhæng.

Skuffemøbler i form af kommoder, dragkister og chatoller vil også kunne findes i sovegemakkerne.

Gardinerne, der i de repræsentative gemakker var af silkedamask, var i farve som vægge og møbelbetræk. Den nyindretning, G. E. Rosenberg i 1770'erne foretog på Holsteinborg, var i sit farvevalg særdeles smagfuld. Fra spisestuen kom man til kaffestuen, der var betrukket med rød damask, havde røde gardiner og møbelbetræk af samme materiale, derfra ind i havesalen, hvor farven ikke angives, og videre til visitstuen med gardiner og møbelbetræk af grå illystring med frynser. Af korrespondancen, som Bredo L. Grandjean har publiceret, fremgår det, at der i visitstuen skulle have været et kinesisk papirstapet, men desværre havde forhandleren solgt det, før Rosenberg fik givet besked.

Tjenestefolkene boede i kælderen eller i loftsværelser, ofte flere sammen. Og der var mange tjenestefolk til at klare de mange daglige gøremål og de mange gæster. Til børnene var der huslærere, og til den almindelige husholdning en hovmester, en husholderske, kammerjomfruer, stuepiger, vaskepiger, kokkepige, mælkepige, tjenere, kuske og gartnere.

Også indenfor klassicismens dekorationsstil er der gennem ca. 50 år, som Tove Clemmensen har påvist, mange forskellige udtryksmidler, rigere og enklere, fra Jardins lidt tunge stil over Harsdorffs til Lillies lette, elegante og yndefulde interiører i århundredets slutning, en udvikling fra den fransk- til den engelsk-inspirerede stil.

C. D. Reventlow, hvis hovedsæde var Christianssæde på Lolland, foretrak sin anden mere beskedne bolig på Pederstrup, ikke langt fra Christianssæde. Her tilbragte han al den tid, der blev til overs fra hans officielle hverv i hovedstaden. Brandtørnes gamle hus, bygget 1686, var af bindingsværk. Da Reventlow helt kunne hellige sig driften af sine godser og tog fast ophold på Pederstrup, lod han C. F. Hansen ombygge det gamle hus 1813-22. At trappen er høj og imponerende er begrundet i den høje, hvælvede kælder fra Brandtørnes tid. Husets enkle, beskedne udtryksform er helt i Reventlows ånd.

Billedet er efter akvarel af Fr. Richardt 1845.

Mindesøjler, -obelisker og -urner indgår som en naturlig del af den romantiske, sentimentale have. De skulle fastholde mindet om de henfarnede. Græske templer, kinesiske pavilloner bragte sjælen til fjerne himmelstrøg. Den følsomme, engelske landskabshave, der herhjemme fik sin fornemste manifestation i Liselund på Møn, er her repræsenteret ved S. L. Langes prospekt fra Marienborgs have, der anlægtes på samme tid og af samme ejer.

Disse arkitekter var de toneangivende, det var dem, og enkelte af deres elever, der arbejdede ved hoffet og for rigets mest fremtrædende mænd.

For den ældre generation af de mænd, der forberedte landboreformerne, en A. G. Moltke, en J. H. E. Bernstorff, en Schimmelmänn, var bypalæerne i København, som naturligt var, udstyret med en særlig pragt. Disse mænd stod kongen nær og skulle repræsentere. Det var palæer, der var behersket af Eigtved og hans rococo, men de tog tidligt den nye stil til sig. Moltke i spisesalen i palæet på Amalienborg, som han lod forandre i klassicismens ånd af Jardin som det ældste nyklassicistiske interiør i Danmark, på Marienlyst, Glorup og Bregentved. Bernstorff som ovenfor nævnt på Bernstorff slot.

Den yngre generation, dem, der virkelig var »mændene bag reformerne«, hvorledes boede de? Man vil jo gerne se en sammenhæng mellem boligform og frihedstanker. Men det vil nok være svært at påvise.

De var alle mænd, der var interesseret i kunst og støttede den på hver sin måde. Sådan var det Ernst Schimmelmänn og Reventlow, der på Commerce-

Statsminister C. D. Reventlows kirkestol af bejdsed bøg fra Tirsted kirke. Ifølge en inventarliste fra 1780 skulle der som V. Thorlacius-Ussing anfører, være et helt møblement af 16 bejdsede stole på Pederstrup. Stolen her kan være en af dem. G. E. Rosenberg er utvivlsomt ophavsmanden til den danske udgave af medaillonstolen.

kollegiets vegne underskrev indstillingen til kongen om oprettelsen af Det Kongelige Meubelmagazin i 1777.

Snedkerne selv havde anket over, at der var for stor import af møbler især fra Frankrig og England. De ønskede importforbud, og Commercekollegiet tog sagen op. Importforbud fik de ikke, man fandt på noget andet. Man udbad sig en plan og et forslag fra stadsbygmester G. E. Rosenberg, der i god overensstemmelse med tidens merkantilistiske tanker foreslog, at man i stedet for importforbud hellere skulle ophjælpe håndværkernes kunnen, således at det ikke blev nødvendigt at hente gode møbler udefra. Meubelmagazinet skulle blandt andet levere fortegninger til møbler, som snedkerne kunne fremstille og få stemplet med magazinets laksegl som kvalitetsmærke. Rosenberg, der selv blev direktør for Meubelmagazinet, har leveret forlæg til møbler dertil, og

Pillespejl med forgyldt ramme. Stammer fra Christianssæde. De blomsterfyldte overflødheds-horn træffes ofte på Harsdorffs spejle. Nu på Pederstrup.

overalt ved hoffet og i mange herregårdshjem som f.eks. Schimmelmans, Reventlows, Juels, Moltkes, Holsteins m.fl. sad man i de Rosenbergske kanapéer og lænestole.

Jævnside med disse strømninger levede rococoen videre, og man har måske lige så ofte siddet i en rococostol med svungne ben som i de klassicistiske stole med kannelerede »stive« ben og medaillonryg.

I slutningen af århundredet blev det hofdekoratøren J. C. Lillie, der kom til at præge interiørkunsten med sine maledede, lette engelskinspirerede møbler og elegante vægdekorationer i »udsigtsstil«, sådan som det f.eks. ses på det lille lyststed Liselund på Møn, bygget i 1790'erne i det stærkt kuperede terrain ved Klinten så ideelt for anlægget af en engelsk landskabshave.

Kommode af mahogni, den ene af et par, købt i det Kongelige Meuble-Magazin 1787 af frøken Louise von Warnstedt (1741-1813) ifølge regning. Kommoden er erhvervet i J. C. Lillies embedsperiode ved magasinet, men behøver ikke nødvendigvis at være tegnet af ham. Magazinet oprettedes af Commercekollegiet i 1777, for ved at fremstille modeller og tegninger til snedkere at ophjælpe den indenlandske produktion af møbler. Magazinet første direktør blev stadsarkitekten G. E. Rosenberg, der, som Tove Clemmensen har påvist, har fungeret som interiørarkitekt på adskillige herregårde. Han fratrådte på grund af sygdom 1781. Magazinet ophørte 1815.

På Pederstrup på Vestlolland, den af statsminister Chr. Ditlev Reventlows gårde, hvor han helst opholdt sig, findes adskillige stykker inventar, der stammer fra hans andet hjemsted, Christianssæde. De genstande, som statsministeren har arvet efter sin far, »den gode greve«, er næsten alle i rococo, medens de ting, han selv anskaffede sig, bl.a. ved sit giftermål i 1774 med Sophie von Beulwitz, var i Louis XVI stil. Dog allerede i hans faders tid havde klassicismen holdt sit indtog dér. Fra sin ungdoms rejser ude i

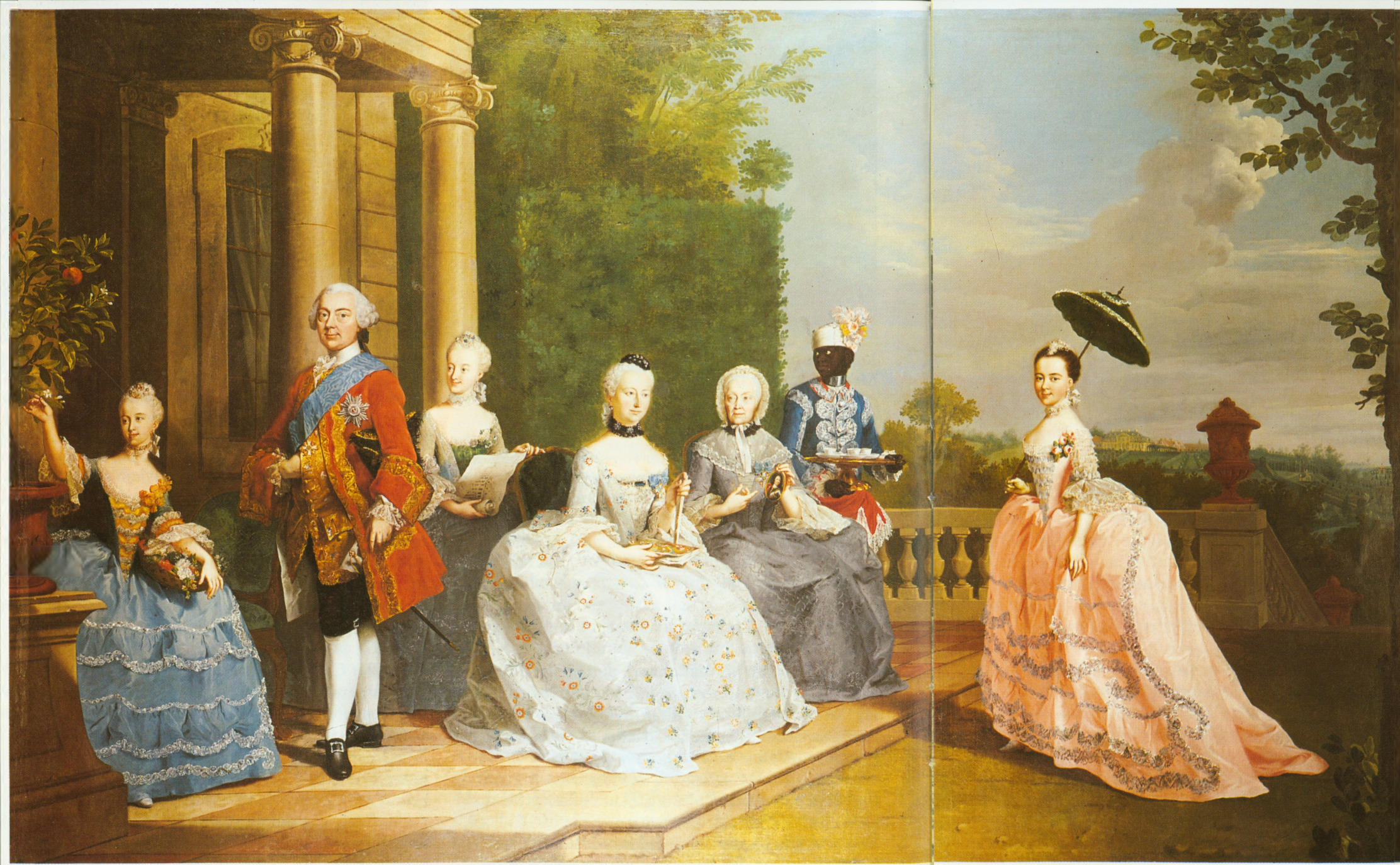

Statsminister C. D. Reventlows lænestol. Stolen, af mahogni og betrukket med brunt læder, har ifølge familietraditionen tilhørt statsministeren. Den findes stadig i den Reventlowske familie og må være fremstillet omkr. 1800.

Europa havde han stiftet bekendtskab med moden i Frankrig, Tyskland og England, og det er tankevækkende, at han i sin spisestue efter al sandsynlighed har haft stole af Brøtterup, den danske snedker, der i 1784 var vendt hjem efter et otteårigt ophold i England. Stolene, som med bestemthed vides at komme fra Pederstrup, findes stadig i familien. Også statsministerens mahognilænestol, en engelsk type fra omkr. 1800, er bevaret.

Særligt C. D. Reventlow, men også andre af reformvennerne satte pris på det enkle landliv, hvor de kunne nyde naturen og landlivets glæder, hvor de kunne dyrke de åndelige strømninger, der var levende i tiden og fortolke dem i breve til deres venner. Et levende indtryk kan man få igennem de mange brevsamlinger fra den Reventlowske, den Schimmelmannske og den Bernstorffske familiekræds, som er publiceret i den første halvdel af vort århundrede.

Herremandens dragt

Af Hanne Frøsig Dalgaard

Kongen gav i 1685 en forordning om, hvad der var tilladt og passende af overdådighed i klæder for rangklasserne hver for sig: fornemme silkestoffer, guld og sølv som smykker eller som besætning, kosteligt broderi og alle slags kniplinger var for adelen og alle, som stod i direkte berøring med hoffet.

Men også for andre i samfundet kunne de fine importvarer sydfra være fristende, og forordningen måtte gentages mange gange frem gennem 1700-årene – efterhånden dog mere sjældent: i 1780'erne vendte moden for alvor fra fransk til engelsk, og elegancen kom til at bero på det praktiske, det enkle i materialer, og først og fremmest på, at tøjet var velsyet. I den følgende tid blev det ikke mere hoffet og adelen, der gav tonen an, men i stigende grad folk fra den forretningsverden, som var ved at udvikle sig i København.

Storkøbmand og godsejer Niels Ryberg med søn og svigerdatter malet af Jens Juel 1796-97.

Hertugen af Slesvig-Holsten med familie på terrassen, malet 1759 af J. H. Tischbein.

Christian Ditlev Reventlow

Af Einar Reventlow

Da Christian Ditlev Reventlow blev gift, fortælles det, at bønderkarlene råbte til ham: »Gud velsigne dig, vær god som din fader«.

I familien blev faderen stadig omtalt som den gode, og den stadige nævnen af den »gode« grev Reventlow antyder vel, at denne var godtroende til det naive. Faderen besad ingen af de evner, hans forældre igen havde været i besiddelse af, men heldigvis heller ikke moderens begærlighed. Han beklædte ingen embeder, og han formåede næppe at styre sine udstrakte besiddelser. Meget tyder på, at han led af en dyb depression efter sin første hustrus død, og alligevel forekommer det uforståeligt, at han kunne bortgifte sin kun 15-årige datter Louise til den uheldige Kammerherre Gramm, der dog heldigvis for Louise døde efter få års ægteskab.

Hverken Christian Ditlev Reventlow eller hans yngre broder, Johan Ludvig, kan have modtaget nogen betydelig eller positiv påvirkning fra det fædrene hjem, men heldigvis fik de under deres ophold på Sorø akademi den lærde og fint dannede dr. Carl Wendt som hovmester, og hermed indledtes en livslang forbindelse. Wendt fulgte de to unge på de følgende års store udenlandsrejse, der førte dem til universiteter i Tyskland, Frankrig og England. De unge grever Reventlow stiftede herigennem bekendtskab med Europas kultur og samfundsliv i alle dets former. Denne store rejse gav dem en solid viden om samfundsforhold og kyndighed i hovedsprogene. Foruden dansk beherskede Christian Ditlev Reventlow tysk, engelsk og fransk.

1771 vendte man hjem til Danmark. Året efter blev Christian Ditlev Reventlow forlovet, 1773 begyndte hans embedskarriere i centraladministrationen og 1774 blev han gift med Sophie v. Beulwitz.

Frem til tiden omkring år 1800 falder Christian Ditlev Reventlows politiske synspunkter sammen med søsteren Louises. Efter sit første ægteskab blev hun påny gift med skønanden Stolberg. Det er til søsteren han skriver et jublende brev, da han forstår, at kronprinsen går ind for bondens frigørelse. Og

søsterens syn på politik kommer til udtryk, da hun om menneskerettighedserklæringen skriver: »De gamle stamtræer er nu fældede. Husker du, at jeg sidste vinter kastede mit på kaminen. De fleste ere vantrevne og næsten alle modne til at omhugges. Den unge skov skal vokse frodigere, og hvor før den hule eg stod, ville nu tyve unge spirer frejdigt skyde i vejret. Menneskets adel, den sande adel, er intet monopol og kan ikke være arvelig«.

Efter først at have hilst den franske revolution velkommen, ser de anderledes på udviklingen, da begivenhederne bliver blodige. Henrettelse af adelige, af kongen og dronningen kan synes et opgør med fortiden, men da man begynder at guillotinerer folkets og menneskerettighedernes repræsentanter, må man sige fra. Napoleons kejserdømme og den reaktionære politik efter Wienerkongressen beundrer man ikke, men man glæder sig da over de reformer, man selv nåede at få gennemført, ikke mindst skoleloven. Oplysning og sand religion vil man altid kæmpe for.

Hvordan Christian Ditlev Reventlow var som ægtemand og fader fremgår af et brev fra hans hustru i 1785: »Selv om små selskaber kan være behagelige, så sidder jeg hellere ved hans side, beskæftiger mig med mine børn, læser og arbejder en times tid. Når jeg da hører ham synge ved sit arbejde eller han et par gange tumler gennem stuen med de små, og der så også falder et kys af til mig, da føler jeg mig stedse som den lykkeligste af alle hustruer og mødre«.

Om deres økonomiske kår taler hun klart i et brev fra 1783: »En lykke er det imidlertid, at min mand selv på Pederstrup har haft en rig høst, på denne og enhver indtægt må han give afkald, og først henimod foråret vil han kunne se, hvor meget ny gæld han bliver nødt til at gøre. Gud bevare hans frejdige mod og bortvælte på een eller anden måde næringsssorgernes tunge sten fra vor vej«. Vi ved, at det ikke var overdrevet, for i 1784 måtte familien sælge et af sine godser i Lolland, Lungholm.

Chr. Ditlev Frederik Reventlow og hustru med 8 børn og ammen Lolo. Skitse til maleri af Nicolaus Wolff 1790.

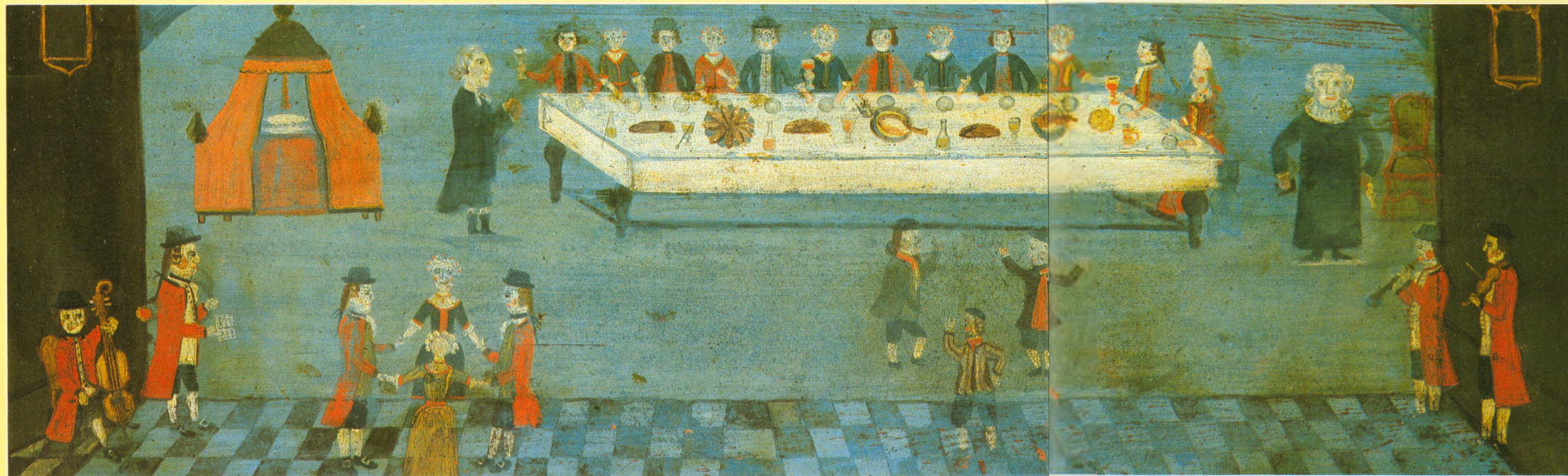
A. P. Bernstorffs død i 1797 var en ulykke for landet. Kun han kunne på en gang lede styrelsen og kronprinsen. Christian Ditlev Reventlow var og blev fagministeren, mens hærvæsen, krig og udenrigspolitik bestemt ikke var hans område. Da han i 1813 tager sin afsked og vender tilbage til Pederstrup, er han tynget af landets ulykke, men fortsat fyldt med energi. Endnu i 1821, da han havde passeret de 70, skriver han: »Desuden er der endnu to timelige arbejder, der ligger mig på hjerte, det ene er at gøre korntørringen fuldt ud tilfredsstillende, og det andet er at lade min allerede for længe siden affattede forstafhandling trykke. Begge dele ere vigtige for menneskene, og jeg tør ikke lade dem ligge, da jeg er

den, der mest har sat mig ind i dem, og mine ideer og erfaringer let kunne gå tabt«.

Hans afhandling om skovdrift blev dog først offentliggjort i 1879, men den placerer ham som en af de største skikkelser i dansk forstvidenskab.

Christian Ditlev Reventlow følte på sine ældre dage, at han ikke hørte hjemme i den nye tid, der prægedes af en stedse voksende misforstået nationalisme, og herom skriver han på sine gamle dage: »Mærkeligt er det, at medens ethvert godt menneske anser sig forpligtet til at bekæmpe sin egen stolthed, de fleste ikke blot bekæmpe nationalstoltheden, men hylde den og ofre til den«.

Om menneskene dog havde lyttet til ham.

tie og vie en grædende pige, eller skulle han gribe ind. I enkelte tilfælde gjorde han det offentligt og sikkert også på mere diplomatisk vis, men det kunne let bringe ham i konflikt med ansete slægter.

Men en præst i samvittighedskrise skulle også overveje sine andre pligter. Det forventedes af ham, at han ydede sit bidrag til foryngelse af præstestanden. Sønner, som havde evner til at læse latin, skulle holdes til bogen så tidligt som muligt. Undertiden gik flere præster sammen om undervisningen, der endte med, at drengene blev sendt på latinskole og siden til København for at studere, og det var dyrt, meget dyrt.

Præstens døtre lærte at læse og skrive dansk, men ellers gjaldt det husholdning på præstegårdsniveau. De lærte at bage, kærne smør, tillave ost, slagte, brygge øl og mjød samt brænde brændevin, men også at tilberede fine retter, som ikke mættede en hårdt arbejdende mand, men som tiltalte en lækermund som f.eks. biskoppen på visitats. Præstedøtrene skulle væve, sy, brodere og kniple. Havde deres mødre ikke kræfter eller evner, blev døtrene sendt til en slægting eller venner i andre præstegårde, hvor pigerne kunne lære pæne manerer, og hvad en præstefrøken måtte og navnlig ikke måtte. Kunne de lære at spille på et instrument, var det som regel et aktiv i kappestriden om de unge teologer, som forhåbentlig ikke var nødt til at vælge en yngre enke, for så måtte den unge frøken måske tage til takke med en ældre præst med tyk mave eller måske en plump møller, som talte næsten som en bonde.

Men alt dette afhang af, hvor dygtig faderen var til at samle penge og moderen til ikke at spilde dem i husholdningen. Hun skulle også være den barmhjertige og godgørende kristne mod de syge og gamle og mod taberne i det gamle bondesamfund, der måtte tigge til livets opretholdelse. Dem var der ikke så få af.

Faderen skulle være den samvittighedsfulde prælat, der ikke lod sig afskrække af mørke eller snefog, når der kom besked om, at en syg ønskede at få nadveren. Han skulle færdes i sit sogn, formane dem, der var ved at komme på gale veje, trøste de tvivlende og sørgende. Han skulle vide alt om sine sognebørn, og det var også hans lovfæstede pligt at påse, at ingen havde bøger, som indholdt vranglære. Hans uddannelse var for en stor del beregnet på, at han altid sejrrikt kunne argumentere for lutheranismen.

Alligevel var der så meget, som præsten kunne tvivle om i sin embedsførelse. Hvad blev der egentlig af de døde indtil dommens dag? Var det rigtigt, som alle hans sognebørn mente, at døde kunne gå igen? Hvad skulle præsten gøre, når bønder bad ham om at mane en genganger ned, så man atter kunne få fred? Var det bare overtro hos de ulærte bønder? Trolldom var ikke længere et juridisk problem, men endnu kunne den bruges som indtægtskilde ved signen og målen, eller den kunne bruges som en slags pengeafpresning. Skulle det ties ihjel? Var det rigtigt, at gamle Maren var skyld i, at Jens Hansen pludselig fik lede ved sin pæne kone? Skulle han blande sig i det? I biblen optræder der jo også genfærd, som kunne

Præst ved bryllupsgilde, hvor også degnen deltager. Bag degnen ses brudesengen. I forgrunden dansende og musikanter. Billedet, der er fra ca. 1790, findes på et panel fra Grimstrup i Nordsjælland.

kaldes frem. Nogle studenter ville i slutningen af 1700-årene give naturlige forklaringer på det hele. De var rationalister, vidste besked med alt, når de kom hjem på ferie.

Når præsten i slutningen af århundredet sad alene i sit studerekammer, kunne han imidlertid tænke tilbage på sin barndom og på faderen, der i sin tid måtte ledsage en dødsdømt til skafottet og overvære, hvorledes staklen med mellemrum blev knebet af bødlen med en gloende tang.

Faderen var vist aldrig rigtig kommet sig over de skrig. I hans tid var der også en halsring af jern fastgjort med en kæde til muren ved kirkedøren, hvor en synder kunne stå til almindelig spot og spe. Joh, selv havde han levet i en tid, hvor sæderne var mildnet, meget. Men hvad skulle det hele ende med? Nogle af de bønder, som havde købt deres gårde til selveje, begyndte at blive så storagtige, og husmandsbørnene vrимlede frem henne ved herregården. Hvad skulle der dog blive af dem alle?

Præstens kjole og krave

Af Hanne Frøsig Dalgaard

Kjole og krave havde siden reformationens dage i 1500-årene været præstens vedtagne og foreskrevne dragt både til hverdag og højtid. Den gav udtryk for hans værdighed og fulgte ham i graven. Kun hvis han forsømte sit embede, kunne han risikere at miste sin ret til at bære den. I 1790'erne var der enkelte præster, som prøvede at slippe for den gammeldags kjole, men de mødte ingen forståelse – først efter 1800 blev den stilfærdigt opgivet som hverdagstøj og kun taget på i kirkelig sammenhæng.

Præsten i kjole og krave, samt med paryk. Selv efter at parykken var gået af brug blandt herrer i almindelighed, fortsatte mange præster at bruge den, og de foretrak af hensyn til den stive pibekrave den særlige model med rund frisure uden langt hår og pung i nakken. Efter parykkens facon må silhuetten være fra 1770-80'erne.

Mad og drikke

Af Else-Marie Boyhus

I årene 1803-12 udsendte Det kgl. danske Landhus-holdningsselskab Gregers Begtrups store værk: »Beskrivelse over Agerdyrkingens Tilstand i Danmark«. Begtrup havde fået oplysninger ind fra Sjælland, Møn, Lolland-Falster, Fyn og omliggende øer og fra Nørrejylland. Hans ærinde var at skildre, hvordan landbruget forvandlede, hvor langt man var kommet med landboreformerne, omlægninger af driften, nye redskaber, sædskifter osv. I disse drifts-økonomiske bøger indgår også afsnit om mad – ikke spisevaner – men folkeføde som en del af drifts-omkostningerne. Ikke alle hans indberettere har været lige udførlige, men tilsammen giver disse kapitler en oversigt, indsamlet og nedskrevet, mens det hele foregik.

Bondens køkken

På landet fik man fem måltider om dagen: Morgenmad (davre), mellemmad, middag, mellemmad og aftensmad (nadver). I nogle egne sparede man det første mellemmåltid i vinterhalvåret. De kraftigste måltider var morgenmad og middagsmaden, og det er jo karakteristisk for et samfund med hårdt fysisk arbejde. Og af samme grund var middagsmaden om søndagen ofte lettere end på arbejdsdage, og portionerne og proteinindholdet øgedes i perioder med ekstra hårdt arbejde f.eks. i høsten.

Der er selvfølgelig en del variationer i kostvanerne i landets forskellige egne, men fælles for hele landet var, at man så godt som udelukkende spiste det, man selv kunne frembringe. Gryn var således bygryn eller boghvedegryn, og ikke som senere risengryn. Brød blev bagt af rug, og slog den ikke til, blev der blandet op med bygmel eller ærtmel. I egne med relativt mange kører som f.eks. Østjylland og Fyn var der mange mælkeretter, mens retter af øl og brød og større forbrug af flæsk karakteriserer de udpræget kornproducerende egne som f.eks. Lolland-Falster. I egne med adgang til fisk, indgik frisk og tørret fisk i den daglige husholdning og erstattede her delvist

Hovbønder holder hvil under høstarbejde. Laveret tusch-tegning, muligvis af C. A. Lorentzen, slutningen af 1700-årene.

flæsk og andet kød. Men hvor fisk udgjorde »sulet« var forbruget af brød større, fordi fisk ikke mætter på samme måde som flæsk. Normalt blev der ikke transporteret fødevarer over store afstande, således som vi er vant til i dag. Dog fik mere velstående egne som f.eks. Lolland deres uundværlige saltsild fra Nordjylland, og på disse kanter indgik den norske klipfisk i uge-menuen. I andre egne var klipfisken festmad.

Morgenmaden bestod i det østlige Danmark af kogt eller ristet saltsild, brød og øllebrød. Det blev også serveret i Himmerland og egnene omkring Limfjorden. I Østjylland og på Fyn serveredes oftere kold grød med mælk og derefter smørrebrød; om vinteren hvor der ikke var så meget mælk erstattet af øllebrød og brød med saltsild eller flæsk.

Mellemmad var brød med fedt, ofte med kødpålæg eller ost. I sommerhalvåret brugtes bl.a. på Fyn frisk ost, den såkaldte skørost, undertiden blev den røget. Skørost var populær, og den blev også serveret rørt op i mælk som en middagsret.

Middagsmaden var dagens hovedmåltid. Den bestod af to retter: søbemad og så enten kød, flæsk eller fisk med brød og dyppelse. Søbemaden kunne være grød, vælling, suppe kogt på saltet eller fersk kød eller i de fattige egne blot på ister (det fedt der sidder omkring indvoldene), ærter eller søbekål, dvs. grønkål eller hvidkål kogt og serveret med madfedt. Variationer især om sommeren kunne være tykmælk, ostesøbe eller ølsøbe med mælk i. I nogle egne før og i andre egne efter søbemaden blev der serveret »sul«

og det kunne være kogt eller stegt flæsk, kogt kød fra suppen, fisk og i slagtetiden finker, pølser eller fersk kød.

Aftensmaden, nadveren, blev serveret umiddelbart før sengetid. Det var også et varmt måltid, men lettere end middagsmaden. Ofte var det grød med mælk eller øl til samt smørrebrød.

Overalt i landet var bondekøkkenet baseret på brød, og det vil sige rugbrød. Det blev bagt ca. en gang om måneden i den store bageovn. Brødet indgik i alle dagens fem måltider og hele året rundt, så bønnen »giv os i dag det daglige brød« havde mere end symbolsk betydning. O. 1800, da Begtrup indsamlede sine oplysninger, var kartoflerne kendt, men endnu ikke et hovednæringsmiddel. Fra Vejle amt meldes, at der undertiden blev spist kartofler til aftensmad med persillesovs som dyppeelse. Også fra Fyn og Sjælland er der oplysninger om spredt brug af kartofler, på Lolland serveredes de undertiden til aftensmad med plukkesul, dvs. en slags biksemad.

Kornet spillede en stor rolle, som brødkorn især rugen, og byggen dels til gryn dels til malt til ølbrygningen. Vand kunne ikke drikkes, så øl var uomgængelig både til måltiderne og imellem. Der blev brygget såvel dagligøl som godtøl, og det gode øl fra martsbrygningen blev lagret og som gammelt-øl serveret ved højtider, ved særlige lejligheder og i høsten. I de fleste egne blev der tillige drukket brændevin, og det er en gennemgående iagttagelse, at hvor øllet var tyndt og surt, blev der drukket mere brændevin.

Ølbrygning var, ligesom oparbejdning af mælken til smør og ost, husmoderens opgave. Også behandlingen og tilberedningen af de slagtede dyr, hvilede på hende. Alt krævede store mængder vand båret ind fra brønden på gårdspladsen og kogt i kedler over det åbne ildsted. I det daglige blev maden tilberedt over den åbne ild i gryder og kedler, der blev hængt op i kedelkrogen. Det meste mad blev kogt, hele stege kom først ind i bondens køkken med komfuret. Men flæsk kunne steges på stegepanden og saltsild ristes på stegeristen.

Der hvilede et tungt ansvar på husmoderen; af hendes dygtighed afhang familiens og arbejdskraftens ernæring. Hun skulle sørge for, at der var forråd af alt, for slap det op, måtte hun vente med at få mere til næste høst. Det var store mængder af råvarer, hun skulle holde hus med. Kornet blev opbevaret på loftet og taget frem i portioner og malet. Også ærter blev opbevaret i tør tilstand. Kød og flæsk blev saltet og undertiden røget og tørret. Tørring blev også brugt til fisk og til frugt. Mælkemængden varierede meget

mellem vinter og sommer. Smørret, der skulle gemmes, kunne saltes stærkere, og iøvrigt kunne mælk jo konserveres ved at blive lavet til ost. Ostefremstilling fandt sted så godt som overalt, og den bedste ost blev lavet i forsommeren og sommeren.

Landhusmoderen havde ikke så mange variationsmuligheder, men hun brugte dem, der var. Fersk kød ved en nødslagtning, fjerkræ især gæs, pandekager eller en æggecake i ny og næ, friske grønsager fra haven, skørost i sommertiden og lidt frisk frugt i sulevællingen.

Herskabskøkkenet

I herskabskøkkenerne var mulighederne flere. Her skulle ikke anlægges samme driftsøkonomiske snusfornuft. Her havde man mulighed for at købe mange råvarer, som man ikke selv producerede (vin, olivenolie, krydderier, citrusfrugter osv.) eller man kunne disponere over f.eks. grønsager fra køkkenhaven i en variations-rigdom, der var ukendt i bondekøkkenet. Der var også mulighed for at få langt flere friske varer: Karper fra karpedammene, vildt i sæsonen, friskslagtet kød og fjerkræ.

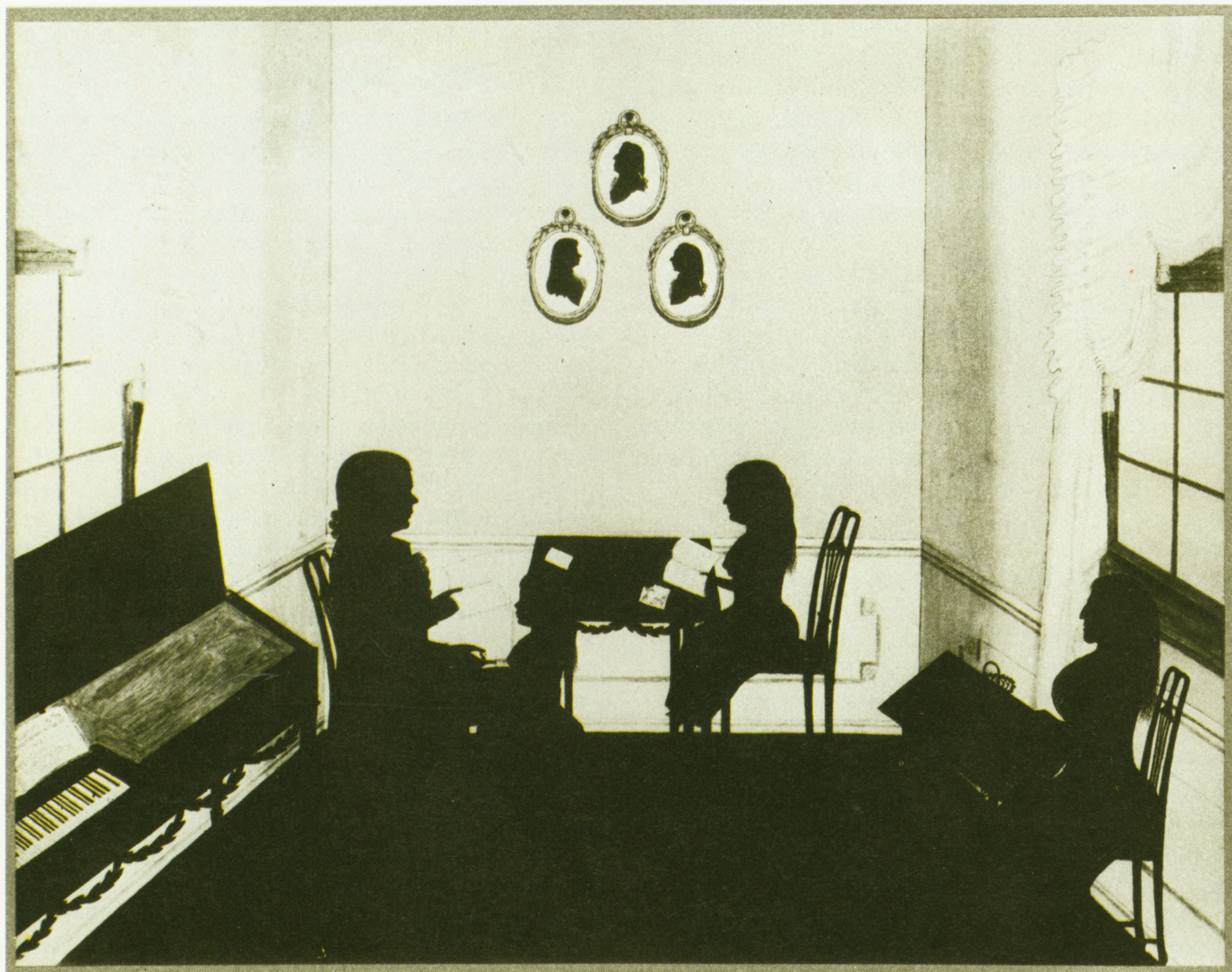
Herskabskøkkener var også bedre udstyrede. I de store ildsteder kunne der være indrettet apparat til spidstegning, hvor spiddet blev trukket af et urværk. Baging og stegning med såvel over- som under-varme kunne finde sted i postejpanden, hvor der blev placeret gløder på låget med den høje kant. Braise-ring, den langsomme stegning, kunne foretages i de kostbare malmgryder osv. Og i herskabskøkkenet var der langt mere arbejdskraft at sætte ind på tillavningen af de enkelte måltider.

I de herskabelige huse kunne man således følge den franske mode, som bredte sig i 1700-tallets anden halvdel. I den indgik komplicerede og kostbare sovse og ragouter og postejer med fine farser. Før kødhakkerens tid (slutningen af forrige århundrede) var fars noget fint og sjældent. Farser blev brugt til farserede fugle, stege og i ragouter, der kunne bestå af kødstykker, kalvemuler, hjerneboller og fine farsboller i en ægte sovs. I retten »forloren skildpadde« kan vi – hvis den ellers er lavet ordentligt – endnu møde denne mode.

Herskabskøkkenerne var langt mindre ensartede end bondehusholdningerne, og de er langt dårligere belyst. Fra 1700-tallets kogebøger ved vi, hvilke muligheder der var, og de står ikke meget tilbage for dem, vi kender i dag, men vi ved ikke meget om, hvad der faktisk blev brugt. Det har varieret fra herskab til herskab.

Musik omkring 1788 hos bonde og herremænd

Af Sybille Reventlow

Frederik Ahlefeldt-Laurvigs datter, Elise, sidder med klaveret i forgrunden og bliver belært af sin huslærer, Fabricius. Hun var også musikalsk og optrådte med sin far og andre musikliebhave ved offentlige velgørenhedskoncerter i Odense.

Musikkulturen på landet byggede på traditioner, der adskilte sig fundamentalt fra bykulturen. I de større byer, fortrinsvis København var musiklivet betinget af Gud, kongen og alle kongens mænd, hvad enten der var tale om kirkemusik, Det kgl. Kapel, den lærde skole eller koncertarrangementer af overvejende privat karakter. I byerne fandtes desuden en stadsmusikant med officiel bestalling, som med sine svende og læredrenge havde særlige bymæssige embedsfunktioner og desuden besørgede musikken ved private selskaber.

På landet derimod havde musikken et mere individuelt grundlag. På den ene side skulle bonden have musik til fester ved de kirkelige højtider og familiebegivenheder som bryllupper og barsler. Der var desuden de landlige fester ved græs- og kornhøst, jagter og lignende, og der blev sunget til arbejdet i hjemmet og på marken. På den anden side skulle herremanden have musik til repræsentative formål. Måske skulle trompeterne gjalde, når han gik til bords, eller han ønskede at fylde sin riddersal med musik og teater til underholdning for familie og standsfæller og til sin egen ære. Og selv om de dannede i samtiden mente, at kirkerne på landet genlød af »uanstændig brægen«, havde nogle herremænd forsøgt at få musikken i den kirke, de selv besøgte, til at klinge på værdig vis. I nogle kirker blev der installeret orgler, og et enkelt sted fandt gods-ejeren på at forsyne sognets allerfattigste børn med sorte kofter, »de sorte drenge«, hvis de sang i hans kirke.

I slutningen af 1700-tallet ændrede den landlige musikudfoldelse på nogle områder indhold og karakter. Vi ser det i bøndernes viserepertoire i hele landet og desuden i herregårdskulturen, som specielt i flere fynske egne åbnede sig. Her fik mennesker fra andre kredse end herremandens glæde af den ny udvikling, hvad enten det blev de lokale bønder eller det blev musikinteresserede borgere fra hele den fynske provins.

Bønderne skulle naturligvis stadig have musik til deres gilder, og nu som før blev musikken udøvet af mere eller mindre lovlige spillemænd, de såkaldte bierfidlere, som var bønhaser eller fuskere. Spillemændene lå ofte i strid med en stadsmusikant eller en godsmusikant, som også indbyrdes kunne ligge i strid med hinanden. Begge havde fået eneret til musikudøvelse i et bestemt område, idet stadsmusikanten fik sin bestalling af byens magistrat og fra 1780 af kongen, mens godsmusikanten fik sin bestalling af lensgodsejeren i kraft af dennes særlige amtmandsrettigheder.

Hvilken musik blev da spillet til bøndernes fester omkring 1788, hvad spillede man på, og sang de virkelig så lidt på landet, at det efter sigende lød som rå skrig, når de absolut skulle synge?

De bevarede spillemandsbøger indeholder danse som menuetter, polskdans, polonaiser og marcher. Man ved ikke meget om, hvor melodierne til dansene stammer fra. Mange melodier var udbredt over hele Nordeuropa og er ikke en speciel dansk bondetradition, og kun få melodier findes i de samtidige tryk. Det vigtigste instrument var violinen. Spillemandsbøgerne er noteret for dette instrument, men kilderne fortæller også om blæseinstrumenter som fløjte, klarinetter, skalmejer og horn.

Mens danserepertoiret på landet holdt sig traditionelt i hele århundredet og kun langsomt inddrog nye danseformer, var der i viserepertoiret en tydeligere variation i århundredets sidste trediedel. Tidligere var viserne, som også kunne ledsage dansen, ofte overtroiske og sanselige og handlede om helte, ædegilder, slagsmål og fortryllede væsener. Repertoiret var bredt, men de dannede borgere havde sjældent høje tanker om sangenes indhold, som forekom tåbeligt, liderligt og plumpt.

Den ændring, som viste sig i repertoiret i slutningen af 1700-tallet, skyldtes uden tvivl, at en åben debat om musikkens indflydelse på folkets dannelse udspillede sig samtidig med, at den offentligt fremførte sang i kirke og skole var på retur på grund af pietismens begrænsninger. I den samme periode vedtog man desuden en nedlægnings af degneembederne, som jo var forbundet med sang. Skoleholderne skulle nu samtidig være degne, hvad der med hensyn til sangen slet ikke var nogen fordel. Skolelærerne kunne nemlig ikke altid synge.

Derfor var der flere, der mente, at skoleholderne skulle have en bedre uddannelse på et seminarium, hvor de også skulle modtage musikundervisning. Nogle få gik endda så vidt som til at mene, at skolebørnene og ikke mindst landbørnene også skulle lære sang og musik. Når landbørnene skulle lære musik, var det ikke kun på grund af kirkesangen, men også for deres egen fornøjelses skyld. Musikundervisningen skulle glæde børnene og forædle deres følelser.

På et enkelt landområde i Danmark havde en herremand allerede i 1780-erne indført sang- og musikundervisning i sine bønderskoler. Det var Johan Ludvig Reventlow på Brahetrolleborg, der tidligt indså, at bøndernes øgede selvstændighed

måtte følges op af en ordentlig skoleuddannelse. Hans bror, Christian Ditlev Reventlow overførte nogle år senere Trolleborgs skoleindretning til sit eget gods, Christianssæde på Lolland. De to brødre sad i skolekommissionen, og her forsøgte de sammen med ligesindede og rådgivet af komponisten J. A. P. Schulz at kæmpe for deres synspunkter om musik for folket.

Musikken blev obligatorisk skolefag, og det stod klart for alle, at der måtte lægges vægt på et særligt skolesangsrepertoire med opbyggeligt indhold. Det var væsentligt, at disse sanges indhold lå i forlængelse af almuens egen tilværelse. De mere kunstfærdige sangformer kunne efter oplysningsmændenes opfattelse medføre, at bonden blev forfinet i en u hensigtsmæssig retning. Schulz skrev selv sine »Lieder im Volkston«, og danske oplysningsdigtere forfattede patriotiske, dydige og uskyldige viser til almuens forbedring.

Og almuen forbedrede sig i den grad, at den glemte sine gamle traditionsbundne folkesange med blandet indhold, hvorfor man i romantikken indledte arbejdet for at genfinde de folkemelodier, som almuen virkelig havde sunget i ældre tider.

I forbindelse med viseindsamlingerne, hvor interesserede fra alle egne af landet skulle indsende de sange, de havde hørt hos almuen, viste det sig, at der var vanskeligheder med at gengive sangene nodetro. Melodierne adkilte sig fra samtidens kompositionsmusik i tonalitet, rytme og periodisering, og man fornemmede, at sangerne ikke var taktfaste, og at de intonerede på en uvant måde. Der var en særlig opførelsespraksis, som ikke uden videre lod sig nedskrive. På samme måde er melodierne i spillemandsbøgerne forenklede udgaver af den klingende musik, og man må forestille sig improviserede andenstemmer, en særlig intonation og klang ved hjælp af dobbeltgreb og medklingende løse strenge. Det er begrænset, hvad nutiden ved om, hvordan musikken egentlig lød, men mon ikke datidens forestillinger om den skrigende og brægende sang skal forstås i denne sammenhæng. Bondemusikken har givetvis lydt så væsensforskellig fra den gængse kunstmusik, at det har skurret i manges ører.

På herregårdene var der et mere eller mindre frodigt musikliv. Nogle steder begrænsede man sig til husmusik, som blev udøvet inden for slottets mure. Her spillede og sang familie og venner for sig selv eller for en udsøgt skare, og der blev arrangeret musikalske soireer med indbudte kunstnere. Man sang arier og lovsange i haverne, guitaren fordrev kvindernes melankoli og man betroede klaveret sine

længsler. Det kammermusikalske repertoire var samtidens selskabsmusik – trioer og kvartetter af de mange udenlandske komponister, som skrev forholdsvist lettilgængelige værker. Desuden var klaverudtog af operaer og syngespil temmelig udbredt, og musikliebhaberne kunne da genopleve indtrykkene fra operaen i København, Hamburg og de mange mindre scener i Slesvig-Holsten.

Nogle herremænd, især fra det fynske område, tog imidlertid initiativer, som i løbet af 1790-erne inddrog offentligheden på en anden måde end musikopdragelsen af bønderne. På Tåsinge havde Valdemars Slot allerede o. 1750 et livligt musikliv med musikere og tyske skuespillere, og da den ny besidder, Frederik Juel i 1779 holdt sit indtog, tog de ugentlige sommerkoncerter på slottet deres begyndelse, hvor lokale spillemænd, stadsmusikanter, musikalske lakajer, degne, huslærere og fastboende musikere forenede deres kræfter. Om vinteren forlagde Juel sin musikinteresse til Odense, idet han med sine instrumenter og musikere prægede byens musikliv i den fine klub, som havde ugentlige koncerter. Her mødtes byens bedre borgere med et stort antal fynske herremænd, og Juel sang selv til koncerterne og blev i en blomstrende periode direktør for klubbens musik. Juels musikinteresse omfattede også teatret, og han startede et privatteater på slottet, som efter nogle år satte skub i odenseborgernes teaterinteresse, og han stod i det hele taget i spidsen for alle musikarrangementer i den fynske offentlighed i 1780-erne og 90-erne.

Frederik Ahlefeldt-Laurvig fra Tranekær på Langeland var ligeledes en lidenskabelig musik- og teaterelsker. Ahlefeldt brugte sine talenter og penge på musiklivet i Kiel og Slesvig, hvor han blev direktør for hofteatret på Gottorp slot. Da han i 1798 drog til Langeland, førte han et helt musikkapel med sig.

Herremændenes initiativer fik karakter af selskabelig aftenunderholdning på linie med billiard- og balaftener; men den blomstrende periode i 1790-erne var dog ikke blottet for opdragende momenter – nu gjaldt det blot borgernes og ikke bøndernes dannelse. Juel og hans kreds forsøgte at forbedre musikamatørens smag og opførelse og krævede, at de øvede sig ordentligt og hverken røg, snakkede eller spillede kort under koncerterne.

Ud over selskabelige og idealistiske motiver for de nye musikkulturelle arrangementer, havde nogle af de mest betydningsfulde godsejere således en overbevisning om, at de ved en personlig indsats kunne forbedre andres smag og dannelse. I deres optimis-

Dans til bønderspillernes violiner ved slågildet i juni. Bønderne havde deres egne dansetraditioner, hvor de omformede de populære danseformer som menuet og polsk dans. Den folkelige menuet var en pardans, mens polskdansen kunne bestå af flere ture, som afsluttedes med en runddans, der blev kaldt »tilgift«, »Käs' und Brot«, »ost og brød« eller »serras«.

me, som skyldtes rationalismens livsfilosofi, mente de, at mennesket blev lykkeligere ved at være fornuftigt, og at lykkelige og fornuftige mennesker var nyttige samfundsborgere. At blive fornuftig var et opdragelsesspørgsmål, som sigtede både på forstand og sanser, og de musikinteresserede herremænd havde et behov for at påvirke deres med-

borgere efter en generation af strenge fædre, som havde arbejdet for at forøge deres jordområder og fastholde privilegierne. Det faldt dem ikke ind, at deres bestræbelser kunne have bagsider, eftersom deres kulturelle tilbud var accepteret og ønsket af statsmagten, som selv havde iværksat reformerne på landbrugets og undervisningens område.

have dispensationer, og det administrerede datidens støtte til udflytningen – derfor er også ansøgninger med beskrivelse af udflyttede gårde bevaret.

Hele reformarbejdet begyndte med undersøgelse af de faktiske forhold på landet. De mange indberetninger om hoveriet, nedlagte gårde, dyrkningsformer m.v. havnede her, ligesom de forskellige kommissioners arkiver er en del af Rentekammerets arkiv. Endelig stod Rentekammeret for den største statistiske undersøgelse, folketællingerne. Den første skete 1769, men først fra den næste, i 1787, er tællingskemaerne bevarede. De fortæller om husholds- og familiestruktur, erhvervsforhold og aldersfordeling.

Men den store viden kommer fra arkiverne efter lokale embedsmænd. Et meget centralt træk ved landboreformerne var, at det offentlige afløste gods-ejerne som administratorer af det lokale samfund, og at det offentlige optrådte som kontrollant af forholdet mellem godsejer og fæster. En fæstekontrakt blev ofte tinglyst, og der skulle til den være et syn over bygningerne og en beskrivelse af hoveriet.

Det vil sige, at vi i datidens dommerarkiver (herreds- og birkefogderne) kan finde beskrivelser af fæsteforhold og bygninger. Men hovedkilden til fæsteforhold er de protokoller, som hver enkelt gods førte. Af dem kan man se, hvor længe en fæster havde gården, om et af hans børn fik den efter ham og hvor meget han måtte betale i årlig afgift. I dommerarkivet er også retssager. Hvis en fæster skulle sættes fra gården, kan vi se, hvad begrundelsen var. Men retssager fortæller også meget om sociale forhold og om tidens skik.

Medvirkende til svækkelsen af godsejernes magt var styrkelsen af amtmændenes stilling. En godsejer kunne ikke inddrive bøder hos sine bønder, hvis det ikke var godkendt af amtmanden, og i hans arkiv findes mange oplysninger om stridigheder mellem godsejer og bønder. Men amtmanden var også central ved sager vedrørende landbruget, særligt udskiftningen. Ved udskiftningen skulle laves en skriftlig beretning og tegnes kort. Mange beretninger ligger i amtmandens arkiv, nogle ligger i godsets arkiv og atter andre er endt i Rentekammerarkivet. Kortene er ofte via Rentekammeret endt i Matrikelsarkivet, nogle findes dog i godsarkiverne.

Den nære virkelighed for bønderne dengang var godset, og i dets arkiv findes fæsteprotokoller og skifteprotokoller. De sidste er tit ført så nøjagtigt, at vi kan gå fra rum til rum i en bondegård og få hele inventaret beskrevet. Vi hører også om besætningens omfang. Godsets regnskaber og jordebøger fortæller om økonomien og godsets størrelse, og en korre-

spondance mellem forvalter og godsejer kan fortælle meget om den daglige drift.

Præstens kirkebøger og optegnelser kan også fortælle om dagligdagen, mens brandforsikringen o. 1800 kan give oplysninger om bygningerne. De enkelte mennesker træder noget frem i retssagerne, men en anden væsentlig kilde er bondedagbøgerne. De fortæller om dagligdagen, og de giver et indtryk af bøndernes opfattelse og tænkemåde. Men vi må huske på, at det nok var specielle (og moderne?) bønder, som skrev dagbog. En anden kilde til tankegangen er de sagn og folkeminder, som er blevet overleveret – men de kan være ændret meget undervejs.

Af trykte kilder findes flere beskrivelser af almuens liv, og lærebøger af religiøs, moralsk og landbrugsfaglig art afspejler de normer og den viden, som forfatterne ville give bønderne. Malerier og tegninger fortæller ikke blot om landskab og personer, men også om samtidens opfattelse af samfundsforhold og natur.

Endelig må man ikke glemme, at noget eksisterer i dag: gårde og huse, landskabstræk som hegn, rester af stævningssskove (hvor man har hugget gærdsel) og redskaber lige fra hornskeer til hjulploven. Om alt dette – skriftligt som ikke skriftligt materiale – gælder, at vi bruger det som små brikker i det puslespil, som hedder landboreformernes historie.

Sønder Jernløse kirkebog 1793

Karen Mortensdatter, Thomes Peters i Holløsehuset på Sønder Jernløse Mark, hun døde d. 18. febr. i barselseng, manden på arbejde, som i 4 dage forhen havde været hjemme, men nu efter hendes egen begæring gået på saugskærerarbejde, fødte og ingen er nærværende uden en lille dreng, som dog går til Holløse – der kommer omsider kone; barnet lever, men hun går fra forstanden og dør. Frugten af disse velsignede fællesskabs ophævelser, man skriger og basunerer ud, og misunder flere den store fordel at indvente dem. Mig se det hidtil ej indbragt andet end tab, og endnu ved jeg ej en eneste i mine sogne i en 16 år, der har vundet, uden 3, 4 have tabt dobbelt dermed – Husmænds uundværlige klasse nedtrykt – Kiv, trætte, klammeri og drukkenskab udsigelig formeret sig –

Bonnedagbøger

Af Gudrun Gormsen

I de seneste år er der udgivet flere bonnedagbøger, og i og med at disse optegnelser er skrevet af bønderne selv og direkte spejler bondens tilværelse, som den formede sig dag for dag og år for år, giver de et særdeles fint billede af levevilkårene i ældre tiders landbosamfund.

I langt de fleste bonnedagbøger har dagbogsskriveren først og fremmest, kort og nøgternt, noteret sig de arbejdsopgaver, der dagligt blev udført på gården. År for år er de samme aktiviteter i landbruget nævnt, og man fornemmer tydeligt den gentagede, tildels monotone arbejdsrytme, der styrede bondens tilværelse. Vejrliget var af stor betydning for arbejdet og gårdens udkomme. Vind og vejr er derfor ofte beskrevet enten dagligt, på vigtige tidspunkter i arbejdsåret eller måske kun på de mærkedage, hvor man tog varsel af vejret. Var situationen kritisk, kan man også støde på udsagn som »I Nat og i Dag har Vor Herre velsignet os med Regn, hvilket med Længsel er ventet«. Derudover har dagbogsskriveren alt efter

skøn og behov noteret sig oplysninger af vidt forskellig art, f.eks. om ture til købstaden eller markeder, om køb og salg af varer, pengelån og besøg eller deltagelse i gilder og fester. Undertiden sætter sådanne bemærkninger liv i de mere tørre notater. Den 25. december 1786 skrev Chr. Andersen således »Vi var til Barsel hos Mads Vejrum« og dagen efter »Loe mest og var gildesyg«.

De ældste bonnedagbøger er fra slutningen af 1700-tallet. Et stykke ind i 1800-tallet stiger antallet af dagbogsskrivende bønder, og fra slutningen af århundredet kendes der rigtig mange dagbøger. Spredningen i tid kan give et billede af forskellige bondetyper, ligesom den geografiske spredning ret så detaljeret kan belyse de lokale forskelle, der tidligere eksisterede i levevilkårene og livsmønstrene på landet.

En dagbog fra Kondrup, en lille landsby på Randersegnens gode jord, viser, at gårdens drift

Januar.		har 31 Dage.		1837.	
1	Ertrup & Kober i ang. Bys til Gylde	19	Pontanus	0.6.	
2	at Løst for Bønder og Høveder Bønder	20	Sab. Seb.	2 8	
3	Løst for Bønder	21	Magnus	3 19	12 12' (S. R. S. 8.35' G. Raanen i Uveg.
4	Ang. til i Sværte Bønder	Arbejderne i Viingaarden, Matth. 20.			
5	at Løst for Bønder	22	Septuages.	4 35	Vincentius
6	at Løst for Bønder	23	Emerentius	5 54	
7	at Løst for Bønder	24	Thimotheus	7 11	
8	at Løst for Bønder	25	Pauli Dm.	8 27	12 13' (Sol. op 8.9' n. 4.17' Tæsm. varer 47'
9	Maagal i Sværte Bønder	26	Polycarpus	9 45	
10	at Løst for Bønder	27	Chrysof.	11 4	
11	at Løst for Bønder	28	Sred. 6 Seds.	0.5.	Carol. Magn.
De fire Slags Sædejord, Luc. 8.					
12	at Løst for Bønder	29	Seragesim.	12 26	(Chr. 7 Seds. Valerius
13	at Løst for Bønder	30	Kovise	1 52	12' 14' (S. D. S. L. 7.21' G. Adelaunde

Side fra gårdmand Jens Pedersens dagbog, skrevet i Kondrup på Randersegnen.

alene var indrettet på kornavl. Af en hedebondes dagbog fremgår det, at kornproduktionen på de sandede jorder var ringe og kun lige dækkede gårdens eget behov for udsæd og brødkorn. Hede-bonden kunne dog udnytte heden til græsning og foderbjergning og derved opdrætte lidt kreaturer til salg. Endelig fortæller en dagbog fra en strandfoged-gård på Holmslands Klit om en meget sammensat økonomi, der omfattede kvægopdræt på basis af engene, fjord- og havfiskeri samt bjergning af strandingsgods.

Mange ældre dagbøger er skrevet af bønder, der drev handel ved siden af deres landbrug. Fæstebonden Chr. Andersens dagbog fra Nr. Tulstrup mellem Viborg og Randers viser, hvor omfattende og varieret en sådan handelsvirksomhed kunne være. Han boede i en skovegn, skaffede sig træ fra godsets skov og solgte det som bygningstømmer (til det træløse Salling) og som brænde, bark og trækul i Randers og Viborg. Han opkøbte uld på sin hjemegn og solgte det til vestjyske hosekræmmere, opkøbte svin og solgte flæsket i købstæderne eller fik det udskibet til Norge over Hobro og opkøbte honning, der blev kogt til mjød og solgt. I den handelsvirksomhed, der gjorde Chr. Andersen til en holden mand, formidlede han varer mellem forskellige landøkonomiske regioner og mellem land og by. Samtidig er han et eksempel på en jysk fæstebonde, der ikke var presset af gods- og fæstevæsenet.

Chr. Andersen opererede inden for et vidt geografisk område. En sydvestjysk skipperbonde færdedes hjemmehav i Altona, og dagbøger viser, at selv hedebonden og nordsjællandske bønder kom vidt omkring i de landsdele, de levede i. En korndyrkende bonde som Jens Pedersen fra Kondrup nøjedes derimod med ugentlige ture til købmandsgårdene, torvedagene og hestemarkederne i Randers.

Jens Pedersen skrev dagbog fra 1837 til 1871. Fra den periode findes der også flere andre dagbøger, og de viser, hvorledes bønderne i årtierne efter landbo-reformerne konsoliderede sig som gårdmænd. Hvorledes de opbyggede en rationel landbrugsdrift, indførte nye redskaber og afgrøder, foretog grundforbedringer og plantninger og forbedrede deres bygninger. Vi ser også, at mange af disse gårdmænd tog del i det fremspirende landbrugsfaglige miljø og fik politisk indflydelse i sogneforstanderskabene. Jens Pedersen var selvejer, men det samme mønster ses i de optegnelser, som den vestsjællandske fæstebonde Søren Pedersen i Havrebjerg efterlod sig. Man ser endog, hvordan han som karl bar sig ad med at samle penge til indfæstningen af gården.

Imod skik og brug holdt Søren Pedersen ikke et stort bryllup. Han ville spare udgiften og lægge pengene til side. Det ville nok have været utænkeligt for Jens Pedersen, der havde livligt samkvem med sine slægtninge og byfæller. Hans dagbog giver da også et fint indblik i fest- og gildemønsteret i en østjysk landsby. I årenes løb deltog han i en uendelig række af bryllups-, barsels- og begravelsesgilder, der alle varede i tre dage, i præstens tiendegilde, landsbyens smedegilde og flere forskellige høstgilder samt gammelmandsballet for de gifte folk i landsbyen.

I dagbøger fra slutningen af århundredet møder vi andelstidens gårdmand, og tit kan man se, hvorledes omlægningen af driftsformen kom til udtryk i arbejdet på gården, samt følge hans deltagelse i det lokale, offentlige liv. I 1880'erne deltog en gårdmand fra Hobroegnen således i møder i Landbosparekassen, Landboforeningen, Hesteforsikringen og Biavlerforeningen samt i det nystartede andelsmejeri. Han tog til grundlovsmøde, til foredrag og til Venstreforenings møde. »Skytteforeningen tog sin Begyndelse«, og de unge samledes »til Bal i Salen«. Man holdt de traditionelle gammelmandsballer, fastelavnsgilder og høstgilder, men markerede nu også fødselsdage, konfirmation og sølvbryllup med et gilde.

Samtidig begyndte flere husmænd at skrive dagbog. Et eksempel er den vestjyske husmand Peder Lykke. Hans dagbogsnotater viser, hvor mange forskellige former for arbejde, han måtte påtage sig for at klare dagen og vejen som daglejer i et hus uden jord; hans erindringer, hvorledes det med stræbsomhed kunne lykkes »at få sit eget« og derefter til stadighed udvide og forbedre driften til et selvstændigt, levedygtigt brug.

I slutningen af århundredet dukker der også en ny type bondedagbøger op – gerne blandt folk, der var påvirket af vækkelserne og højskolerne. De spejler ikke blot nye interesser hos landbobefolkningen, men også en ny stil. Dagbogsskriveren skildrer således ofte, hvorledes han eller hun har oplevet og fornemmet dagligdagens hændelser. Betoningen af det individuelt oplevede adskiller disse dagbøger fra de ældste bondedagbøger, der er nøgternt registrerende og så godt som blottet for følelsesmæssige overvejelser. Træffer man i disse dagbøger en sjælden gang kommentarer til en særlig situation, indgår der næsten altid nogle faste, religiøse formuleringer i betragtningerne. »Gud være Lovet – – – med meget betimeligt Veirlig er Sæden d. A. lagt« og »O Gud din miskundhed er stor, amen. Hos de fleste slog kirsebærtræerne fejl, derfor fik man dem så vel betalt«.

Frihedsstøtten

Af Karin Kryger

Tanken om at rejse et monument for stavnsbåndets løsning opstod allerede i 1788, da forordningen blev kendt. Kongen, Christian d. 7., blev offentligt tiljuble med ordene: »det Monument, Landsfaderen rejste sig ved den Lov«. Frygten for, at landboreformernes modstandere skulle få indflydelse på regeringen, fik en gruppe københavnske borgere til at tage initiativ til, at man i 1791 påbegyndte en indsamling til en »Ærestøtte for Kongens Velgerninger mod den hæderlige Bondestand«. Skumlere håned projektet. Skulle man ikke hellere sørge for, at den stakkels friemand, som reformerne efter modstandernes opfattelse forarmede, fik brød og ikke sten? Da grundstenen blev lagt d. 31. juli 1792 af kronprins Frederik, var det en stor sejr for det københavnske borgerskabs politiske anskuelser.

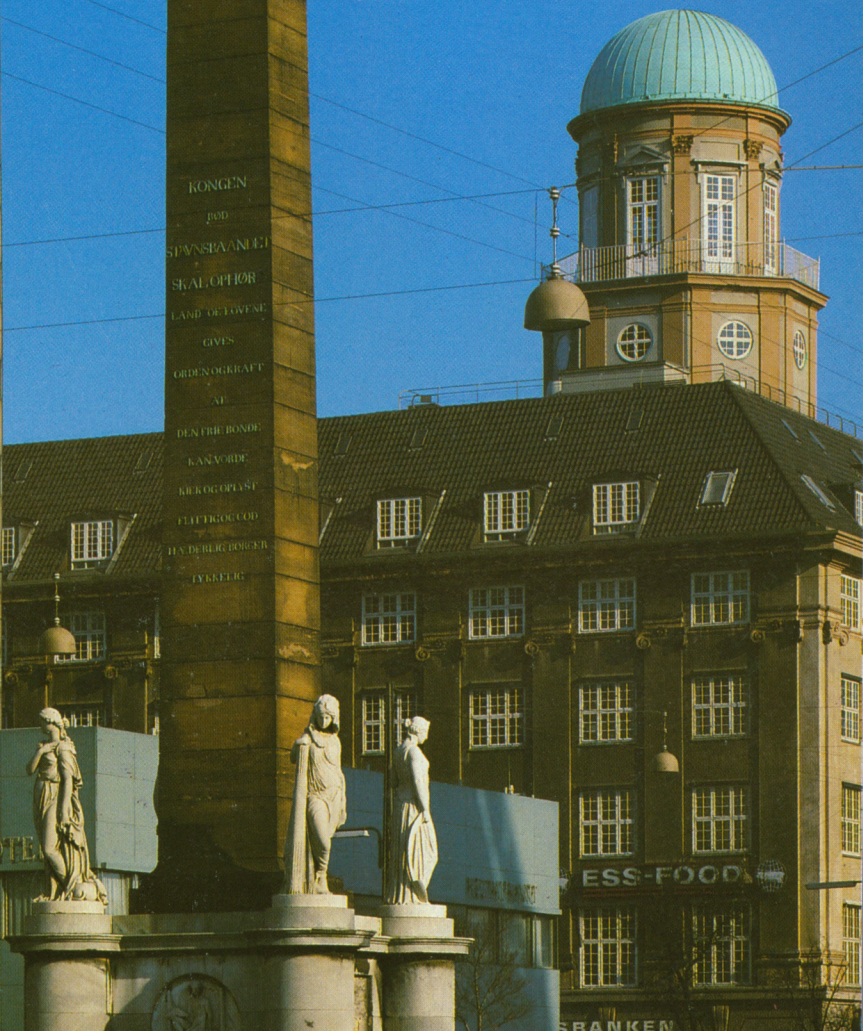
Frihedsstøttens inskription er en poetisk omskrivning af indledningen til forordningen, Frihedsstøttens udformning er en illustration af denne. Det egentlige monument er forordningen, Frihedsstøtten det synlige tegn.

Frihedsstøtten er ca. 18 m høj og består af en obelisk af røde, bornholmske sandstenskvadre på et postament af grå norsk marmor med piedestaler i hjørnerne, der bærer hvide marmorfigurer: *Troskab* med hund, *borgerdyd* med egekrans, *agerdykningsflid* med overflødhedshorn og *tapperhed* med Hercules løveskind. På nord- og sydsiden er medaljoner af hvid marmor, nemlig *retfærdighedens genius* og *Danmark, der frigør en slave*. Sagt kort er Frihedsstøttens budskab: En retfærdig stat, der drager omsorg for borgernes personlige frihed, kan regne med, at borgerne vil være trofaste mod staten, leve for medborgeren, være flittige, samt være villige til at forsvare staten.

Frihedsstøtten er udført efter udkast af maleren og arkitekten Nikolaj Abildgaard i samarbejde med billedhuggerne Nikolaj Dajon, Johannes Wiedewelt og Andreas Weidenhaupt. Den stod færdig i september 1797 og har siden, med sit budskab om den personlige frihed, været et nationalt symbol på de rettigheder og pligter, den danske borger har.

Frihedsstøtten står midt i trafikken som en provokation. Det frihedsbudskab, en gruppe københavnske borgere ønskede skulle forkyndes for eftertiden, står i vejen for trafikken. Trafikken må gå i en ærbødig bue udenom. Ligesom Frihedsstøttens omgivelser er ændret, er vores samfund ændret siden den blev rejst, men budskabet er alligevel lige så vedkommende som for 200 år siden.

KONGEN
HOD
SIVNSAANDEL
SKAL OFFOR
LAND OG LOVSE
GAVS
ORDENORBRÆFT
AF
DEN TRE RØNDE
KAN VORDE
BIBROGOFIST
ELETROGOD
HJ DEBER DERER
TYBERG

C. W. Eckersberg: En Hentydning til Stavnsbåndets Løsning under Christian d. 7.

Maleriet fra 1839 på Christiansborg slot hører til et af Eckersbergs populære. En gruppe bønder takker kongen, Christian d. 7., og kronprinsen for stavnsbåndets løsning. Imidlertid var det en opgave, der bragte kunstneren mange ærgrelser. Eckersberg havde først udført en skitse, hvor kongen og kronprinsen modtager bønderne i tronsalen. Men han fik at vide, at det stred mod etiketten, at en gruppe simple bønder fik foretræde i selve tronsalen!

Så valgte Eckersberg at flytte scenen udenfor til Frihedsstøtten. Så skulle alle være tilfredse, men – nej. Nu mente man ikke, at Eckersberg havde fremstillet bønderne glade nok. Man måtte ikke være i tvivl om, at bønderne kom for at takke. Hvis bønderne ikke så glade og lykkelige ud, kunne man

tro, at de kom for at bede om noget! Eckersberg skildrede så bønderne meget, meget glade. Intet under, at de »glade« bønder ligner trætte skuespillere, indstuderet af en uoplagt instruktør. Maleriets titel er bevidst valgt. Eckersberg var på det rene med, at maleriets sceneri aldrig har fundet sted, og der er en anakronisme: Frihedsstøtten stod først færdig i 1797, men alligevel ser man i maleriets baggrund det første Christiansborg, der brændte i 1794. Kunstnerens ærgrelser og anakronismen til trods, så er maleriet vellykket. Det har en kraftig appel og har været benyttet som forlæg til politiske og satiriske stik og tegninger utallige gange. I stavnsbåndsfilmene »Kongen Bød« fra 1938 er slutscenen tydelig inspireret af dette »uhistoriske« maleri af en historisk begivenhed.

Søren Pedersen (1776-1839)

Fæstebonde i Havrebjerg, om Frihedsstøtten:

I Aaret 1792 blev Ærepælen som Staar paa Vester Broe for Kiøbenhavn opreis til et Æres minde for Kong Christian 7 for de mange Priis værdige Love som af ham og i hans Regierings Tid Ære Udgivne til Dannemarges Velstand og dets Beboeres Store Lykke. Men især for den Lov og anordning som Hand Udgav til at ophæve Staunsbaandet og Skienkede sine Undersaattere Frihed til at vælge sig Selv deres Ophold Sted hvor de Lystede i deres Fødeland ia ogsaa i alle Rigets Provinser var dem tilladt at Reise og opsøge deres Brød, ia Frihed i mange andre Ting tillige som denne Lov Skienkede der af alt er Menneskene saa Overmaade Behagelig, og som giver opmuntring hos menneskene til mange Nyttige Tings forfærdigelse og anlæg. Dette Æres minde er Bekostet af Enig Taknemmelige Borgere, det Skriften paa den Bevidner. Grundsteenen blev Lagt af Kronprinsen Friderich Kongens Søn, Folkets Ven.

(Fra Søren Pedersens optegnelser. Udskrift ved Niels Clemmensen)

Malernes landskabsopfattelse

Af Bente Skovgaard

De danske kunstnere, der malede landskaber i 1780'erne, gjorde det som en sidebeskæftigelse – men nok af lyst. De mest fremragende og nyskabende var portrætmaleren Jens Juel og historiemaleren Erik Pauelsen.

Pauelsen rejste i 1788-89 til Norge med kongelig understøttelse for at lave reportage fra interessante steder, og især imponerende norsk bjergnatur, som

kronprinsen omtrent samtidig besøgte. Hans billede af *Sarpfossen* 1789 kombinerer disse ting. Det brusede vandfalds enorme hvide skummasser sættes i relief af en mørk uvejrshimmel med regnbue. Fornemme folk betragter det storslåede skue, mens travle mænd i forgrunden tumler med tømmertransport ad floden udenom vandfaldet. Naturens drama og menneskets gavnlige virksomhed er her skildret

Jens Juel 1745-1802: En sjællandsk bondegård under et oprækkende uvejr. (1790'erne). Statens Museum for Kunst.

J. Th. Lundbye 1818-1848: Køer vandes ved et gadekær, Brofelde 1844.
Statens Museum for Kunst.

som bestilleren måtte ønske det, men opgaven har begejstret maleren til et lyrisk-dramatisk digt om den brusende, larmende fos. Man hører den næsten.

Jens Juel yndede også det dramatiske. Når han maler *Færgeoverfarten ved Lillebælt* er det måneskin, og den stejle brink fremhæves, for bjergnatur ansås endnu for finere end det flade danske land. Hans *Uvejrslandskab* kunne være fra »det danske Schweiz«; en mand overrasket af uvejret strider sig gennem en dyb hulvej, og oppe på den ene skrænt bliver en efterårsbrun bøgekrone blæst skæv af stormen. Men Jens Juel dyrkede ligeså gerne idyllen, og i hans *Landskab fra egnen omkring Jægerspris* fra 1782 finder vi vel for første gang i dansk kunst en prægtig og kærlig skildring af et stort, vidt udbredt dansk landskab med blide, bølgende kurver og et jævnt dagslys – det der blev kendemærket for dansk landskabsmaleri i midten af 1800-tallet med Johan Th. Lundbye og Dankvart Dreyer og mange andre. I *Landskab fra egnen omkring Jægerspris* vandrer i forgrunden to bønder med le over skulderen, og lidt efter dem kommer pigen med hørive og madkurv; de går imod beskueren og gør billedets forreste del nærværende, så man inviteres til at se længere ind i billedet: Nedenfor den bakke, de tre vandrer op over, ligger en landsby med gårde i klynge, længere borte ses slottets tårne og avlsgård, længst ude fjorden og en diset kyst. Bøndernes frakker er røde – ellers er billedet holdt i dæmpede olivenbrune og -grønne

toner og en svagt rosa luft. Det befolkede, nærværende danske og norske landskab levendegjort med små, aktive mennesker, blev skabt i disse år i 1780'erne.

Et andet af Jens Juels landskaber *En sjællandsk bondegård under et optrækkende uvejr* (1790'erne). Eigaard ved Ordrup, er idyl tilsat et stenk drama i det truende uvejr. Gården ligger så smukt, hvor vejen svinger forbi et lille kær op over en træbevokset bakke. En bonde på en hestevogn, overrasket af vindstødene, der melder stormen, skynder sig fra forgrunden til højre mod gården i mellemgrunden til venstre. Sammenligner man med Johan Th. Lundbyes *Køer vandes ved et gadekær, Brofelde*, 1844, ser man meget af det, der skete i dansk landskabsmaleri på de 50 år, der ligger mellem de to billeder. Lundbyes har de samme grundelementer som Juel – gård, gadekær, kvæg, skovklædt bakke – placeret næsten som i det ældre billede, men lyset er blevet dagklart, og hvad der er meget slående: bevægelsen i billedet fra forgrund over mellemgrund til baggrund er blevet ganske jævn, uden overgange og meget elegant tydeliggjort af denne liniens mester. Det store selvfølgelige s-sving, som vejen tager fra forgrunden op under bakken, giver – uden bevægelse i staffagen af mennesker og køer – en stærk følelse hos beskueren af at være med i landskabet og føle dets udstrækning og former.

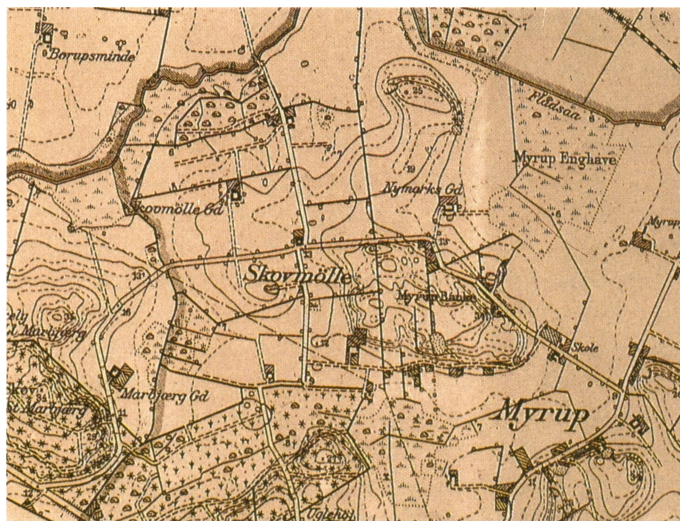
Gårdens placering i landskabet efter udskiftningen

Af Henning Rasmussen

Det danske landskab er karakteristisk ved, at bøndergårdene ligger jævnt fordelt ud over landskabet, hvilket er et resultat af de store landboreformer, som blev påbegyndt for 200 år siden.

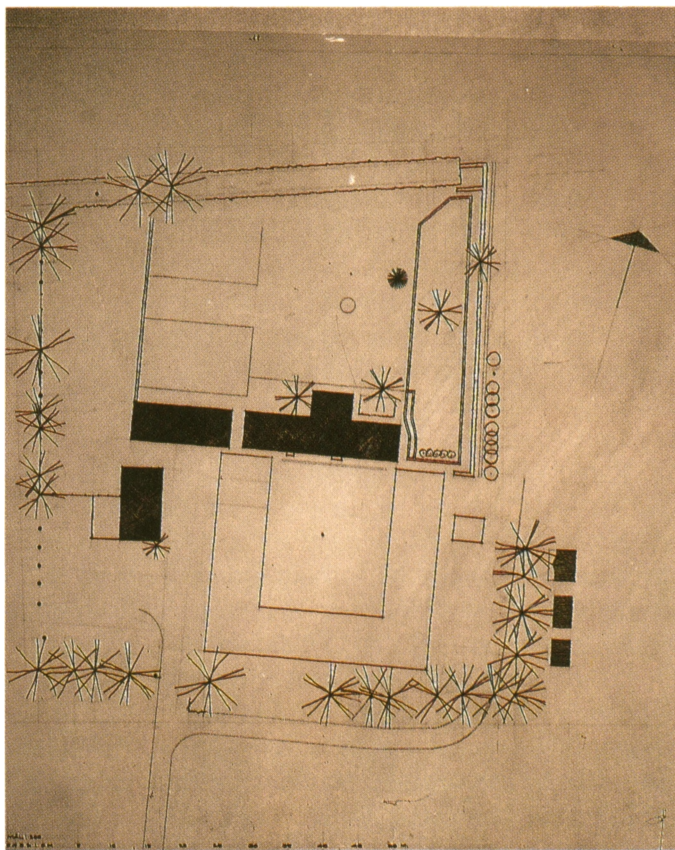
Ser vi nærmere på de enkelte områder af landet, vil man opdage, at der er en vis variation i beliggenhed, byggetradition og beplantning. Den måde, hvorpå gårdene er flyttet fra landsbyen og ud i det åbne land, er i høj grad påvirket af klima og jordbund. Ved beslutningen om at lægge markerne sammen og flytte gården fra landsbyen ud midt i marken stod man over for en lang række problemer, og et af disse var, at gården kom til at ligge ubeskyttet i det åbne land. Byggetraditionen tog man med sig, men den udsatte beliggenhed i det nøgne landskab, hvor blæsten rådede, måtte man forsvare sig imod.

Dette var en ny situation for bønderne, men de fik hjælp af blandt andre datidens slotsgartnere og andre unavngivne, som udarbejdede beplantningsplaner, bønderne kunne følge og drage nytte af.

Målebordsblad 1:20.000. Her ses Skovmøllegårds beliggenhed i landskabet. I 1781 var gennemført en lov, der gav enhver lodsejer ret til at få udskiftet sine marker, men det er først efter 1784, at udskiftningen og udflytning af bøndergårdene rigtig tog fart.

Undersøger vi forholdene i dag f.eks. på Sjælland, især Sydsjælland og Stevns, vil man finde, at der har været en tradition for at plante bl.a. poppel meget regelmæssigt om gårdene. Ved at studere disse forhold nærmere er jeg kommet til det resultat, at det, vi i dag ser, er de sidste rester af en beplantning, idet der ofte kun er ganske få træer tilbage. Ved opmåling har jeg fundet, at beplantningen har været ganske regelmæssig og har skullet beskytte alle gårdens længer og disses stråtage.

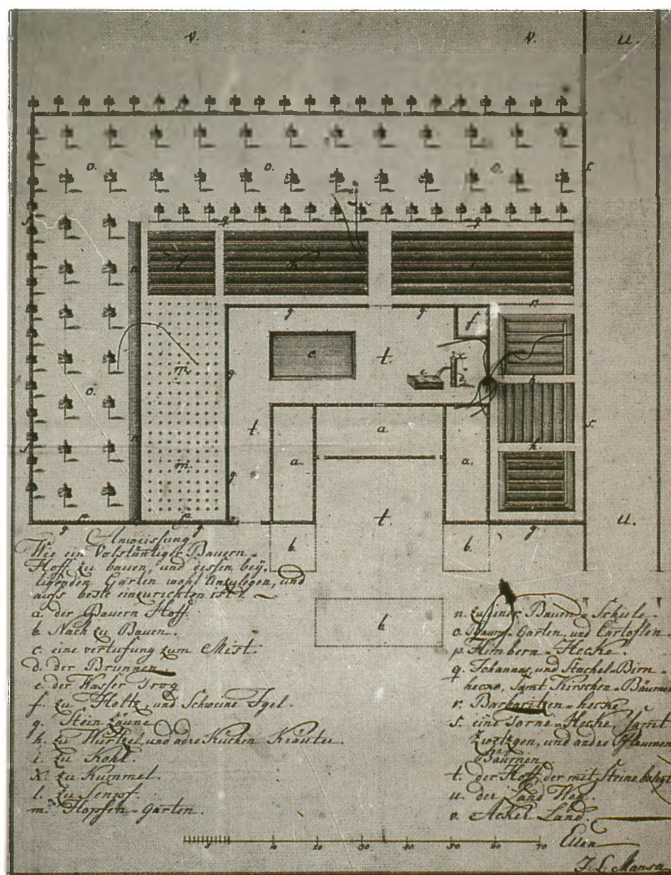
Opmåling af Skovmøllegård. Formålet har været at vise beplantningen i forhold til bygningerne. De sorte punkter er udgæede popler. Det var almindeligt, at stuehuset lå mod nord, så havde man stuerne liggende ud mod gårdspladsen.

Skovmøllegård set fra syd – med sine karakteristiske popler. Gården blev flyttet ud i 1814 og var da opmålingen fandt sted stadig i samme slægts eje. Det fortaltes, at poplerne var blevet plantet før 1830.

Ved at sammenholde disse iagttagelser med tegninger fra bl.a. slotsgartner J. L. Mansas hånd (1740-1820) og andre, som har dannet forlæg for beplantningen, har jeg fundet, at der er en god overensstemmelse med de gamle tegninger, men at hovedparten af træerne er forsvundet, hvilket min opmåling på Skovmøllegård i Sydsjælland viste. Her kunne stødene fra de manglende træer påvises i jorden.

Denne beplantning omkring gårdene indgik i datidens økologiske system – ikke alene som læplantning, men også på anden måde. Poplen, som vel er det mest plantede træ, blev stynet, og grenene kunne bruges enten til hegn eller til brændsel. I nutiden har vi nærmest glemt, at en bondegård dengang var en stort set fuldstændig selvforsynende enhed, også med hensyn til energi, og ser vi gårdens beplantning under den synsvinkel, får den jo en anden betydning end i dag, hvor vi betragter gårdene og deres beplantning som en landskabelig æstetisk nydelse.

Beplantningsplan udført af slotsgartner J. L. Mansa. På de kongelige slotte oprettedes planteskoler til at forsyne bønderne med frugttræer og »sættepile« = popler. J. L. Mansa havde i 1787 udgivet en havekatekismus – i 1794 udnævntes han til slotsgartner ved Frederiksborg slot.

Husmænd

Af Gunnar Solvang

I fællesskabets tid før de store landboreformer brugte man betegnelsen husmand om en ejer eller lejer (fæster) af et hus uden jord eller med et beskedent jordtilliggende. Husene lå almindeligvis på landsbyens fælles gadejord – heraf navnet gadehuse og gadehusmænd. De hørte under en godsejer og blev bortfæstet ligesom landsbyens gårde. På den enkelte gårds jord – gerne toften – kunne ligeledes ligge huse, som fæstebonden med godsejerens tilladelse havde lov til at udleje til såkaldte indsiddere. Disse indsidderhuse var ofte mindre end gadehusene.

Husmandskonen fodrer høns. Det hørte til hendes arbejde. Hønehuset skulle også holdes i orden, æggene indsamles flere gange dagligt og gøres rene til salg. Størstedelen afsattes til den lokale købmand eller brugsforening, hvor de blev modregnet i dagligvarer. Nogle solgte til opkøbere eller ægeksporthandlere. På husmandsbrug deltog kvinden i det daglige arbejde på lige fod med manden i højere grad end på gårdmandsbrug. (Foto 1950'erne).

Til de fleste huse hørte kun en kålgård; enkelte husmænd havde et lille vænge eller en jordlod i bymarken. Uden for landsbyen lå yderst få husmandsbrug, i skovbygder, på overdrev eller ved hovedgårdenes marker.

Husmændene ernærede sig primært ved forefaldende daglejerarbejde hos bønder og godsejere, af hvem de var økonomisk og socialt afhængige. Flere af landsbyens gadehusmænd drev landhåndværk, i kystegnene fiskeri og i skovbygderne skovarbejde, ligesom tørvegravning og teglbrænding var typisk husmandsarbejde. Havebrug, evt. lidt agerdyrkning samt et beskedent husdyrhold med en ko, nogle får og lidt fjerkræ supplerede familiens udkomme.

Husmændene havde fra gammel tid haft tilgang til landsbyens ressourcer gennem græsningsrettigheder på fællesjorden. Det bortfaldt ved jordens udskiftning. I forordningerne tilskyndedes godsejer og bønder kun i vage vendinger til at yde husmændene kompensation i form af jord for deres mistede rettigheder. Resultatet blev, at kun $\frac{2}{3}$ af husene fik tillagt et mindre jordstykke – i gennemsnit en ha – af overvejende dårlig jord, så husmandsfamilien stadig kunne stå til rådighed med sin arbejdskraft. Ofte blev de udstykkede jordlodder lagt på et samlet sted i udkanten af landsbyens ejerlag. Mange husmænd flyttede senere ud på deres jordlod, og på den måde opstod de første husmandskolonier i det åbne landskab.

Landboreformernes forordning om hoveriafløsning tilgodeså kun fæstebønderne, hvorfor husmændene måtte overtage deres hoveriarbejde på godsene. Det medførte, at et stigende antal huse blev oprettet; samtidig skete en kraftig befolkningstilvækst i lånbobefolkningens nederste sociale lag, hvilket øgede presset på huse og jord. I 1805 fandtes således 55.000 gårde og ca. 60.000 husmandshuse, men i løbet af 1800-tallet steg husenes antal til ca. 200.000. Heraf var flertallet dog helt eller delvis jordløse.

Husmandsfamilien, deres to heste og føl fotograferet foran bruget på Rørby Mørk ved Kalundborg omkr. 1900. Almindeligvis havde husmanden kun én hest, og måtte så ved det svære markarbejde slå sig sammen med andre husmænd eller låne hos en gårdmand. Stuehus og udhuslænge t.h. er fra udskiftningstiden og opført i egnens traditionelle byggeskik – bindingsværk med lerklinede tavler og stråtag. Længen t.v. er nyere og opført i grundmur, som vandt frem på adskillige brug fra slutningen af 1800-tallet.

En medvirkende årsag til det stigende antal huse var tillige bøndernes overgang fra fæste til selveje, som fandt sted i løbet af århundredet. Gennem lovgivningen åbnedes for udstykning af jord til husmandsbrug fra selvejergårde og fra nedlagte fæstegårde.

Husmænd, der havde jord, fik den drevet ved at låne hest og markredskaber hos gårdmændene, mod at familien betalte med sin arbejdskraft et bestemt antal dage om året. Omtrent halvdelen af husfolkene levede udelukkende som landarbejdere. De måtte betale huspenge i leje eller yde et bestemt hoveri på godset, og de kunne tilmed opsiges med få måneders varsel. Godsejeren havde desuden ret til at afstraffe husmanden og hans kone korporligt under hoverarbej-

Husmanden efterårspløjer med traktoren – den velkendte grå Ferguson. Det var den traktortype, som slog igennem med landbrugets begyndende mekanisering i 1950'erne, og den blev almindelig på såvel gårde som husmandsbrug. Flere af de små traktorer er stadig gangbare, dog fortrinsvis hvor pensionerede husmænd driver jorden. (Foto 1978).

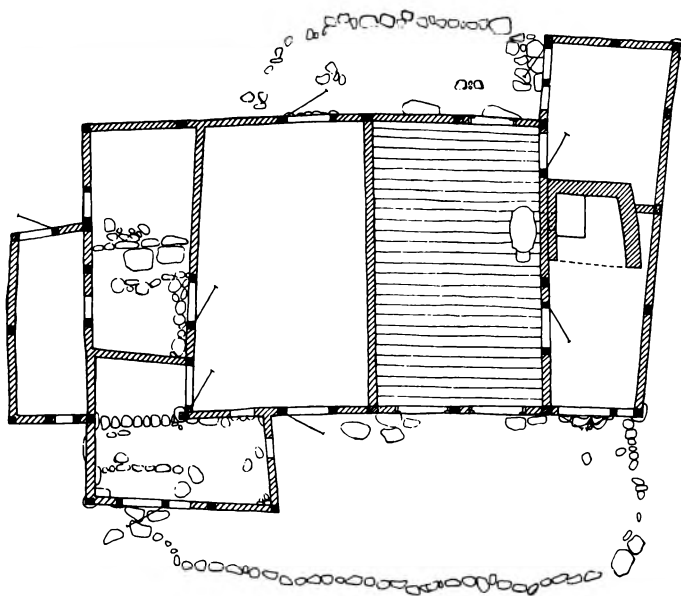
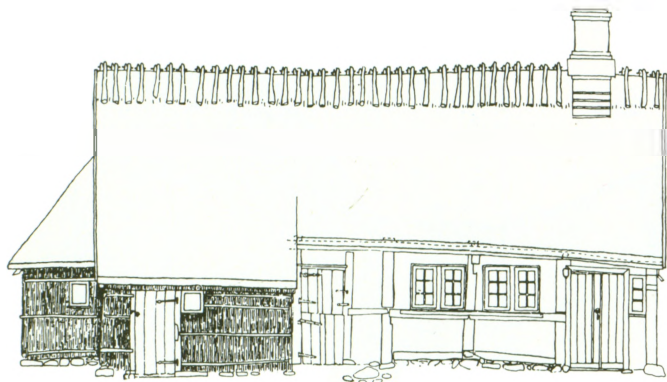

Husmandskoloni fra udskiftningen omkring 1800 ved Gurede på Tuse Næs nær Lammefjorden. I dag er bebyggelsen en blanding af de oprindelige bindingsværksbygninger og senere om- eller nybyggede grundmurede huse. Koloniens oprindelige bebyggelsesstruktur og store dele af det omliggende kulturlandskab er i det væsentlige bevaret. (Foto 1982).

Enlænget husmandsbrug i bindingsværk fra 1700-tallet beliggende på toften i landsbyen Torkildstrup, Nordøstsjælland. Motiver som dette afspejler århundreders kontinuitet i landsbybilledet med kun få ændringer og bevaring af den lokale bygningkultur. (Foto 1984).

Frilandsmuseets landarbejderhus fra Englerup vest for Roskilde. Huset, der oprindeligt var på ca. 3 ha, hørte under herregården Ryegård, hvor fæsteren arbejdede. Rummet med bræddegulv og kamin er opholdsstuen, hvor familien også sov; t. h. herfor et kammer og stikkens (køkken) med åben skorsten. Øvrige rum er lo, desuden stald til en ko og en kalv samt nogle får i udskuddet. Syd for ligger et lille hus til en gris og brændsel.

Statshusmandsbrug fra 1920'erne i Løvenborg-kolonien ved Holbæk opført på jord, som godset afstod ved lensafløsningen i 1919. Det hvidkalkede brug med rødt tegltag er opført i såkaldt »Bedre Byggeskik«-stil, der blev så karakteristisk for det danske husmandslandskab i 1920'erne og 30'erne. Hønsehus og maskinskur opførte husmanden selv senere. Statshusmandsbrugets gennemsnitsstørrelse var i perioden 1920-30 på ca. 7 ha, 1930-40 på ca. 10 ha og 1940-60 på ca. 13 ha. (Foto 1982).

det. Efter 1848 bedredes husmænds og indsidderes kår dog noget. Kravet om pligtarbejde som modydelse for huslejen blev ophævet, revselsesretten blev afskaffet, og der kom lov om tvungen afløsning af husmændenes hoveri.

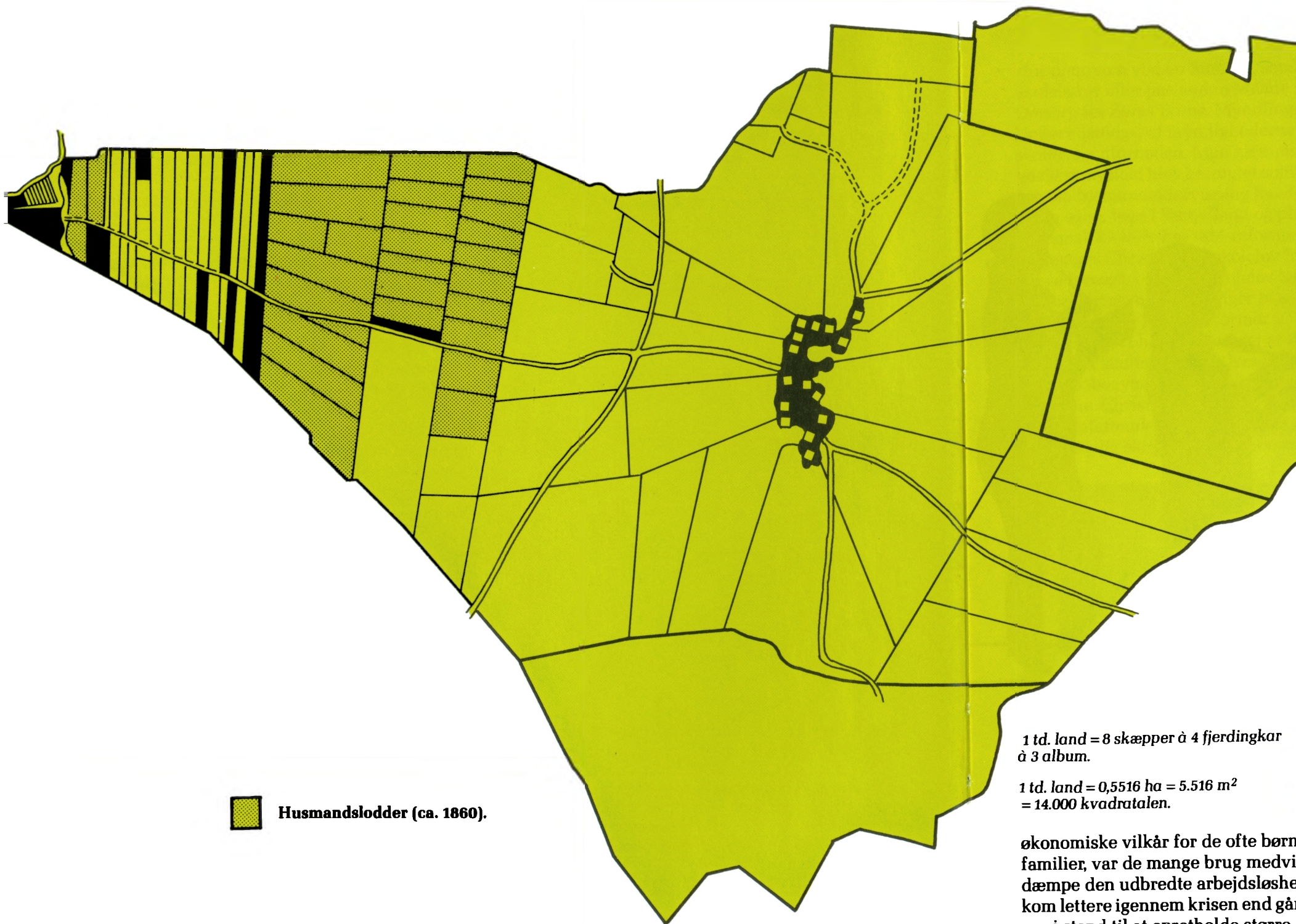
I 1800-tallets sidste halvdel steg kravet om jord til den stærkt voksende husmands- og landarbejderbefolkning, hvis dårlige økonomiske og sociale forhold afstedkom masseafvandring fra landet, indvandring til byerne og udvandring til oversøiske lande. Frygten for at storlandbruget ville miste sin arbejdskraft, den begyndende socialisme og en omsiggribende husmandsbevægelse førte omsider til forståelse af husmandssagen i brede politiske kredse også udenfor landbruget. Gennem 1890'erne forberedtes en ny jordlovgivning, og i 1899 gennemførtes loven om tilvejebringelse af jordlodder til landarbejdere – den første statshusmandslov.

I 1919 fulgte en ny, skelsættende statshusmandslov; gennem lensafløsningen og udstykning af præstegårdsjorden finansieredes oprettelsen af nye selvstændige statshusmandsbrug. Mange af brugene samledes i kolonier, som fik deres særlige bebyggelsespræg.

Husmændenes jord- og husdyrbrug fik med tiden en størrelse, så familien ved egen arbejdsindsats kunne leve nogenlunde økonomisk og socialt sikkert. Mange havde dog et sideerhverv – oftest mælkekørsel til mejeriet. Brugsoprettelsen toppede i 1920'erne. Under 30'ernes landbrugskrise oprettedes stadig mange brug. Men trods kriseårenes ringe

Husmandsbørnene var fra små vant til at færdes blandt dyrene og fulgte tidligt med forældrene i den daglige drift. De blev gradvis vænnet til at arbejde gennem små opgaver: give kalvene mælk, flytte køerne i marken, pumpe vand osv. Herigennem socialiseredes børnene ind i husmandsmiljøet. (Foto 1936).

 Husmandslokker (ca. 1860).

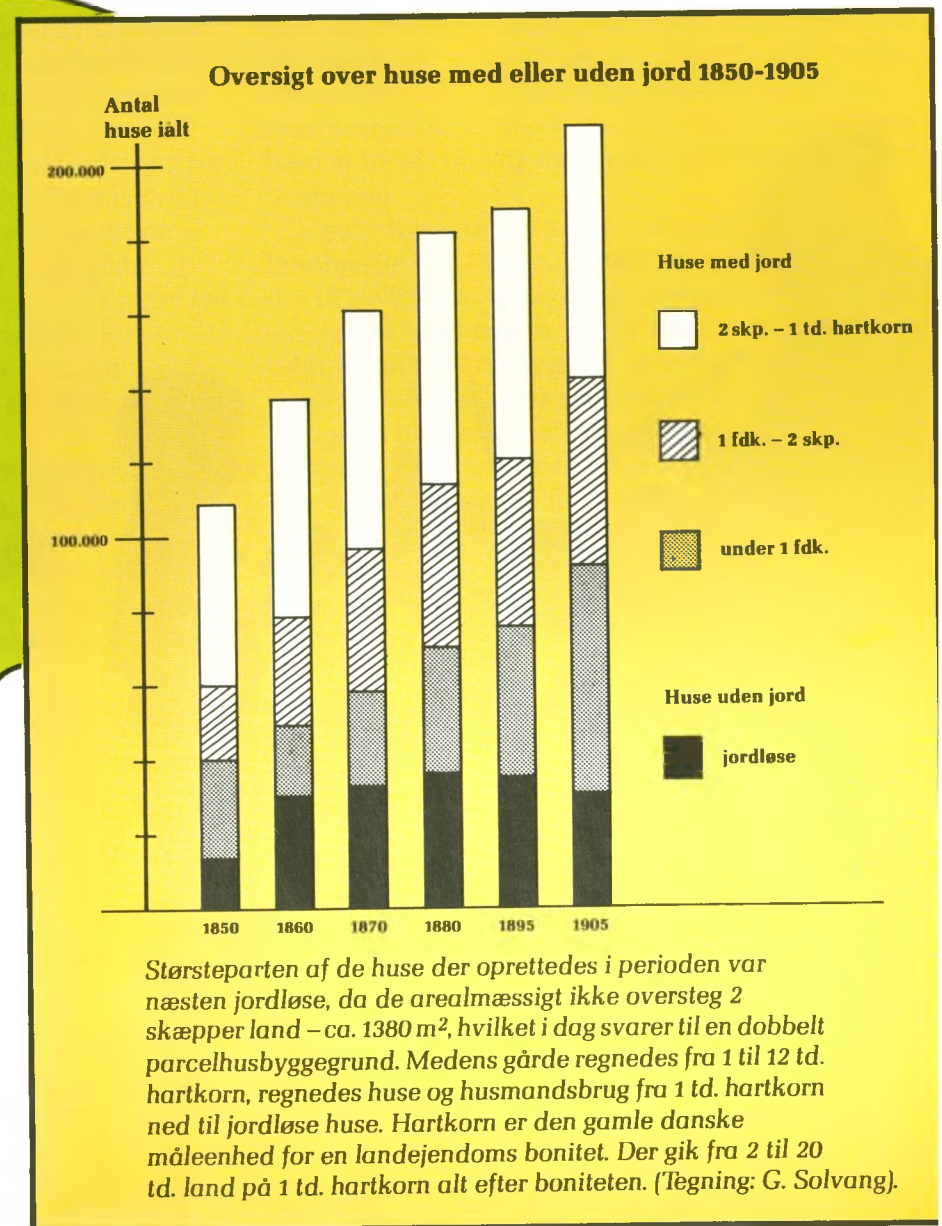
Landsbyen Gerlev, Vestsjælland, med omliggende ejerlag. Ved fællesskabets ophævelse blev landsbyjorden delvis stjerneudskiftet (1794). $\frac{3}{4}$ af gårdene blev liggende inde i landsbyen, medens resten flyttedes ud på den tildelte jord. På det stærkt skrånede overdrevsareal ned mod Vårby Å, vest for landsbyen, blev afsat mange små jordlodder til husmændene i Gerlev by og engstrimler til tørvegravning. I løbet af en årrække flyttede husmændene ud på deres jordlodder. (Tegning: G. Solvang).

1 td. land = 8 skæpper à 4 fjerdingkar
à 3 album.

1 td. land = 0,5516 ha = 5.516 m²
= 14.000 kvadratalen.

økonomiske vilkår for de ofte børnerige husmandsfamilier, var de mange brug medvirkende til at dæmpe den udbredte arbejdsløshed. Husmændene kom lettere igennem krisen end gårdmændene, da de var i stand til at opretholde større grad af selvforsyningsøkonomi.

Fra slutningen af 1950'erne supplerede de fleste husmænd landbruget med indtægt fra ufaglært lønarbejde i industri- og servicefag – de blev deltidslandmænd. Samtidig satte mekaniseringen ind, og fra 1960'erne fulgte omfattende brugsnedlæggelser og sammenlægning af jord til større driftsenheder. På de resterende husmandsbrug specialiseredes landbrugsdriften, og den udvikling fortsatte kraftigt efter Danmarks optagelse i EF i 1972.

Fra 1960 til 1980 faldt antallet af husmandsbrug (0,5-10 ha) fra ca. 92.000 til ca. 33.000. På 20 år var brugsantallet reduceret med hen ved $\frac{2}{3}$. Husene er dag blevet til bolig for pensionerede husmænd eller folk med byerhverv. Kun få brug driver et alsidigt landbrug, og på hovedparten af de specialiserede husmandsbrug stammer en stadig stigende del af familiebrugets indkomst fra lønarbejde uden for landbruget.

Husmændene står – som også tidligere i historien – med ét ben i hver lejr, landbrugerens og lønarbejderens. Men hvor de for hundrede år siden udgjorde næsten halvdelen af den danske landbobefolkning, er de i dag reduceret betydeligt.

Silhuetklip af situation i Græse skole i Nordsjælland i 1818: Skolelæreren er Peder Rugaard (1756-1825). Den største af eleverne er hans søn, D. E. Rugaard (1806-1875), der siden blev kendt som skolemand og politiker, han sad i folketinget 1852-1872. Danmarks pædagogiske Bibliotek.

En ny skole

Af Vagn Skovgaard-Petersen

Den 29. juli 1814 underskrev kong Frederik VI en lov, der skulle blive grundlaget for folkeskolen i mere end 120 år, indtil 1937. Strengt taget var det to love: den ene med gyldighed for skolevæsenet i landsognene, den anden for købstæderne; der var praktiske forskelle mellem dem, men i principperne var de

ens. Det afgørende var, at det nu skulle være alvor med undervisningspligten for børn i Danmark.

Alle børn skulle undervises, piger såvel som drenge, fattige og rige, fra de var 6-7 år, indtil de blev konfirmeret. Det betød, at de allerfleste af dem skulle gå i skole. Ganske vist kunne skolepligten bortfalde

»for dem, som ved en Student, seminaristisk oplært Skolelærer eller paa anden Maade saaledes drage Omsorg for deres Børns, Myndlinges eller Tyendes Underviisning«, at myndighederne fandt anden skolegang uforholdsmæssig. Men hjemmeundervisning og huslærersystem blev betragtet som undtagelser, også selvom hjemmeundervisning havde en tradition i nogle egne, især i Vestjylland og på Bornholm.

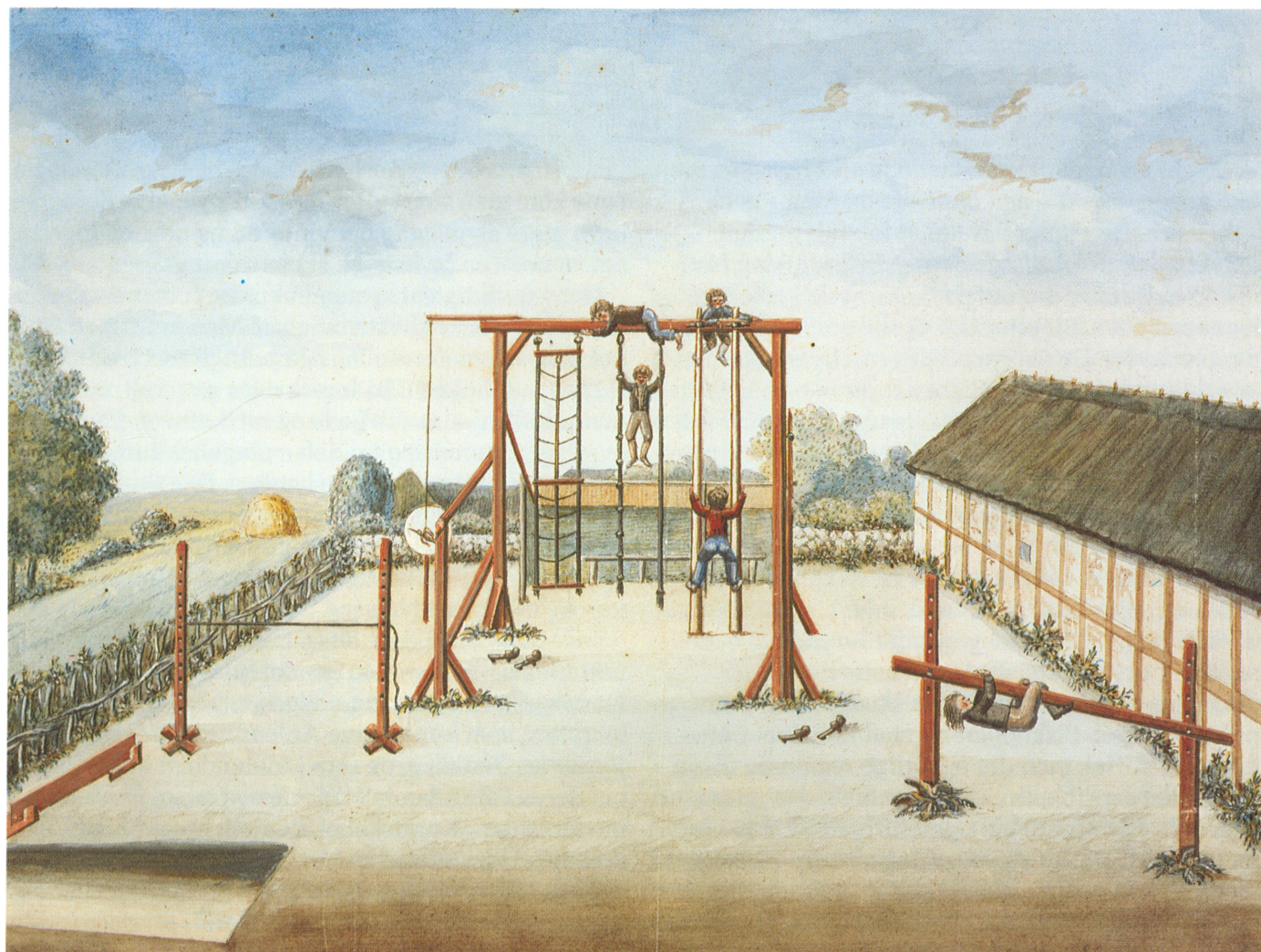
I dansk historie har 1814-reformen overskygget sin forgænger, Christian VI's skolelov fra 1739, der var det første forsøg på en folkeskolelov her i landet. Det har sin forklaring, og den hænger bl.a. sammen med godsforhold og landboreformer.

Christian VI havde iværksat et større skoleprogram. Det skulle fuldføre, hvad faderen, Frederik IV, havde påbegyndt med sine 240 »rytterskoler« i 1720'erne. Christian VI ville til Guds ære skabe et landsomfattende skolevæsen i begge sine riger, Danmark og Norge. I 1736 indførte han den obligato-

riske konfirmation med tilhørende konfirmationsforberedelse, og tre år senere udstedte han sin lov om, at der i alle sogne skulle oprettes skoler, hvor børn skulle undervises i den kristne børnelærdom, lære at læse i bog og evt. også at skrive og regne til husbehov.

Men programmet var dyrt at virkeliggøre, og landbruget var i krise. I 1740 måtte kongen overlade det til de lokale godsejere at afgøre, hvor mange skoler der var brug for, og hvem der skulle dække udgifterne til skolebyggeri og lærerløn. Norge kan datere sin folkeskoles oprindelse til 1739, men i Danmark blev skolereformens gennemførelse ujævn og springende, vidt forskellig fra gods til gods. I mange egne savnede man penge, egnede skoleholdere (lærere) og blik for det samfundsnyttige i bønderbørnenes skoleoplæring. Disse erfaringer satte spor i 1814.

I 1789 nedsatte regeringen en kommission »til de

Tegning af gymnastiske »apparater« til Gerrild skole i Århus stift 1926.

danske Skolers bedre Indretning«. Det skete på forslag af den »lille landbokommission« og på initiativ af de to Reventlow-brødre, greve Johan Ludvig til Brahetrolleborg og greve Christian Ditlev til Christianssæde. De blev begge medlemmer af »den store skolekommission«, og de medbragte viden om forsøgsskoler på deres egne godser og om pædagogiske eksperimenter i udlandet, især Tyskland. Blandt kommissionens øvrige medlemmer var Sjællands biskop, N. E. Balle, der kendte folkeoplysning og skoleforhold som ingen anden fra sine flittige visitatsrejser i sit stift. Kommissionen indkaldte beretninger om skoleforholdene i forskellige egne af landet. Dens overvejelser blev grundlaget for beslutningerne i 1814.

For det første måtte spørgsmålet om en læreruddannelse løses. I hertugdømmerne var Kiel Seminarium oprettet i 1781 og Tønder Seminarium i 1788. Nu fulgte på kommissionens initiativ det første i kongeriget, Blaagaard Seminarium, der begyndte sin virksomhed i 1791 (flyttet til Jonstrup 1808). Andre kom snart til. Oplysningsivrige og kyndige præster oprettede små lokale seminarier, de såkaldte præstegårdseminarier – med P. O. Boisen i Vesterborg på Lolland som pioner. De seminarieuddannede lærere fik nok fortrinsret til lærerembederne efter 1814, men ikke nogen eneret – den opnåede de først i 1899.

Ikke mindre vigtigt var det at få afklaret den kommende reforms finansiering. Efter forslag fra biskop Balle blev der enighed om, at de kirkelige degneembeder lidt efter lidt skulle omdannes til lærerembeder. De øvrige udgifter til bygninger og lærerlønninger skulle pålignes formue og hartkorn, så ejerne kom til at betale efter jordens værdi. Byrden skulle hvile på lokalsamfundet som helhed, ikke kun på dem, der aktuelt havde børn i skolen. Fra 1814 har dette »gratisprincip« været grundlæggende i folkeskolen.

For at sikre at reformen blev til virkelighed, også trods en mulig lokal modstand, måtte der skabes et effektivt tilsyn. Det blev genstand for mange overvejelser. Den øverste styring lå naturligvis hos kongen og danske kancellier, der skulle modtage årlige indberetninger. Biskoppen fik et overordnet tilsyn inden for stiftet, men det egentlige regionale tilsyn blev tillagt en skoledirektion, der bestod af amtmand og provst. Det afgørende nye i forhold til 1739 blev det lokale tilsyn, en skolekommission for sognets skoler. Den blev en forløber for det kommunale styre, sogneforstanderskabet fra 1841, sognerådet fra 1867. I skolekommissionen blev præsten formand, medens de øvrige medlemmer var en eller to større jordbesid-

dere (skolepatroner) og to »hæderlige« bønder (skoleforstandere), der var udpeget af skoledirektionen.

Det var ikke tilfældigt, at skolekommissionen fik netop denne sammensætning. Den var udtryk for en ny balance mellem kirken/statsmagten, godsbesidderne og bondebefolkningen. Gejstligheden fik det afgørende ord, – ingen andre på det lokale plan kunne påtage sig et kvalificeret tilsyn; først i 1933 mistede præsterne denne position. Statsmagten havde lært af erfaringerne fra 1739/40, så godsejernes indflydelse blev begrænset.

1814-loven bestemte, at landet skulle inddeles i forholdsvis små skoledistrikter, hver med en skole og en lærer. Et barn måtte normalt ikke have mere end ¼ mil til skole, og en skole skulle ikke have flere børn, »end at det kan blive muligt for Skolelæreren at have det fornødne Opsyn med Børnene og tilbørligen undervise dem«. I tyndt befolkede egne kunne der dog indrettes »omgangsskoler« – sådan at en lærer passede flere mindre skoler. En skole var beregnet til to klasser, den ene for børn fra 6-7 år op til 10 år, den anden for de større. Hver klasse skulle gå i skole hveranden dag, altså tre dage om ugen. Tanken om skolegang hver dag, i kortere tid, havde været drøftet i kommissionen, men blev opgivet af hensyn til landbrugets behov for børnenes arbejdskraft. I nogle egne kom man snart efter 1814 ind på at give de større børn mere skolegang om vinteren og næsten ingen om sommeren (»vestjysk skoleordning«).

Det var vigtigt, at systemet kunne fungere – derfor alle mulige enkeltbestemmelser. Men hensigten med det hele var undervisning og opdragelse. Hvad skulle skolen indeholde? Det foreskrives generelt, at børnene skulle dannes til gode og retskafne mennesker i overensstemmelse med den evangelisk-lutherske lære og til nyttige borgere i staten. Der skulle undervises i religion, skrivning, regning, læsning og »ordentlig sang«. Hvor forholdene tillod det desuden i gymnastik, »saasom Løbe-, Springe-, Klavre-, Svømme- og militaire Øvelser«.

Indholdet var ikke helt så begrænset, som det umiddelbart kan synes. For det blev tilføjet: »Ved Læsningen skal fornemmeligen saadanne Bøger benyttes, som kunne give Anledning til at danne Børnenes Sindelag, og som indeholde et kort Begreb om deres Fædrelands Historie og Geografie samt meddele dem Kundskaber, der kan tiene til Fordommes Udryddelse og blive dem til Nytte i deres daglige Haandtering; og bør der ved al Underviisning søges Leilighed til passende Forstands Øvelser for de Unge«.

I den til loven knyttede instruktion for lærerne

Rytterskolen i Lille Heddinge.

blev det understreget, at børnene skulle vænnes til renlighed og orden og ved opmuntringer tilskyndes til flid og god opførsel. Undervisningen skulle foregå i en rolig og venlig atmosfære; læreren måtte aldrig give lussinger, stød eller slag med hånden eller bruge skældsord og vanærende straffe. Læreren havde et tvangsmiddel mod »de uskikkelige eller ulydige Børn ved ei at tillade dem at tage Deel i nogle af Legetimerne«. I særlige tilfælde kunne han straffe børn under ti år »med et lidet Riis«, de større med en tynd tamp uden knuder. Den givne afstand skulle overholdes: »Skolelæreren har at agte paa, at Børnene vise ham den tilbørlige Ærbødighed; derfor skal Børnene hilse ham staaende, naar han kommer ind i Skolen, og ligesaa, naar han og de, efter fuldendt skoletid, adskilles ...«.

Der havde i kommissionen været planer om et mere erhvervs- og samfundsrelateret indhold, også med fag som naturlære, naturhistorie og mekanik. Men kancelliet havde været afvisende; der fandtes ikke egnede lærebøger, og »det er at befrygte, at man ved at gaae for vidt i denne Henseende kunde drage Bonden fra sin egentlige Bestemmelse«. Processen kunne blive uoverskuelig.

Det blev en reform, der satte skel. Denne gang beroede den ikke på godssystemet, skønt nok på nogle mere vidtskuende godsejeres forestillinger. Den havde som en af sine forudsætninger en offentlig drøftelse af pædagogiske spørgsmål, der i slutningen af 1700-tallet var så livlig som aldrig før – om samfundets omdannelse gennem opdragelse til renlighed, orden, høflighed, dyd og fornuft, – til oplysning og lyksalighed. Helt så opstemt blev resultatet ikke. Men det bar dog præg af, at det kunne nytte noget. Skolen kunne være med til at forbedre børnenes betingelser for at blive dygtigere bønder og nyttigere borgere ved at give dem flere kundskaber og færre fordomme, større indsigt i kristendommen og i en fornuftig samfundsmoral, flere redskaber til at orientere sig i tilværelsen.

Reformen var denne gang grundigt forberedt, hvad angik lærere, finansiering, tilsyn og indhold. Men den kom oppefra. Der skulle gå adskillige årtier, førend skolegang og udgifter til byggeri og lønninger var alment accepteret i befolkningen. Alligevel fik børnene faktisk lært at læse, skrive og regne, og det fik nogle følger i det danske samfund.

Store reformer lange virkninger

Af Claus Bjørn

Vi møder landboreformerne den dag i dag i vore omgivelser. Det er naturligvis mest udpræget i det åbne land, hvor ejendomsgrænser, skel og sogneveje i stor udstrækning kan føres tilbage til udskiftningen. Overhovedet blev det særlige danske bebyggelsesmønster med den på én gang spredte og samtidig tætte bebyggelse jævnt over det dyrkede areal skabt som konsekvens af reformerne. Går man fra det lokale vejnet videre til de hovedveje, der frem til motorvejenes anlæg bar trafikken over længere afstande, så går de i deres hovedtræk tilbage til samme tid, de samme overordnede bestræbelser og i stor udstrækning den samme ledende politiske skikkelse – Chr. Ditlev Reventlow.

Men også i byerne er sporene bevaret. Villavejenes forløb i det københavnske Husum og det århusianske Åbyhøj vidner om de oprindelige landsbyers stjerneudskiftninger – meget tidlige i begge tilfælde. Tilbage til landbruget. Landboreformerne skabte den struktur i besiddelsesforholdene, der skulle udvikle sig frem gennem første halvdel af 1800-tallet for så at holde sig ret uændret indtil for en menneskealder siden. Bondevenlighed eller beskatningsøkonomiske hensyn – det bærende i dansk landbrug var den mellemstore bondegård, og denne vægtning blev konfirmeret ved reformernes lovgivning. Man påbød ikke det selveje, der vandt indpas, først i Jylland og senere på øerne – men man lagde op til det ved forordninger og ved statslig styring af kreditmulighederne. 1900-tallets husmandslovgivning tog fra lensgodser og præstegårde, men lod stort set det mellemstore gårdbrug uantastet.

Landboreformerne satte i ordets egentligste forstand skel mellem ager og skov ved forordningen af 27. september 1805. Her blev der skabt grundlag for bevarelse og forbedring af det da stærkt reducerede skovareal i Danmark – og loven af 1805 er, naturligvis i revideret form, fortsat gældende retsgrundlag for skovbruget herhjemme. Og igen kan indsatsen knyttes til Chr. Ditlev Reventlows navn.

Der er store dele af den nulevende danske befolk-

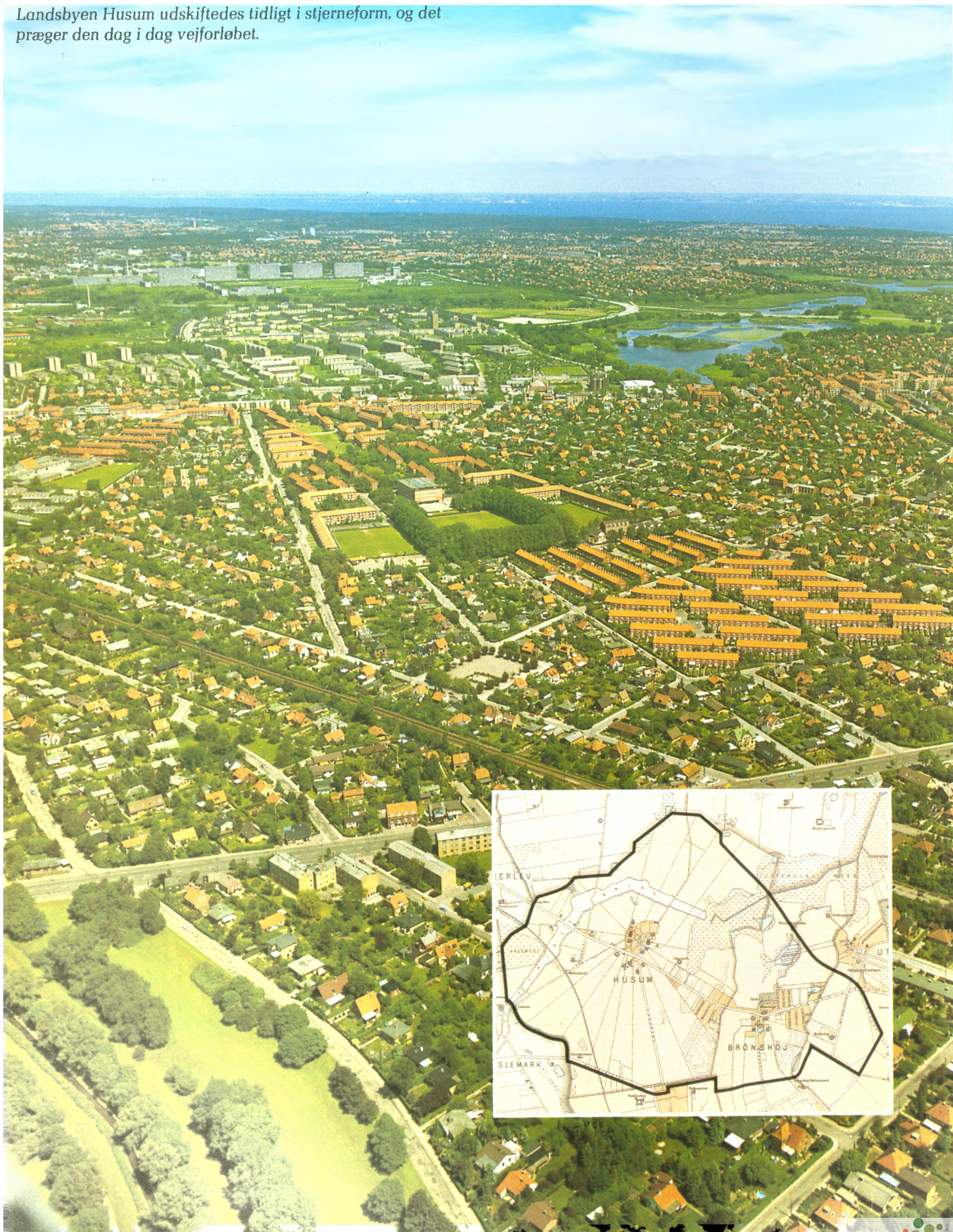
ning, hvis skolegang er foregået indenfor rammerne af en ordning, der i sine hovedtræk går tilbage til det reformarbejde, der indledtes – igen ved de samme ledende politiske personligheder – i 1789 og udmøntedes i skolelovene af 1814. Her er det vigtigt at holde fast ved, at landbo- og skolereformer for de to brødre Reventlow var nøje sammenhængende størrelser. Det førte de ud i livet på deres egne godser, på det nordsjællandske krongods (svarer stort set til Frederiksborg amt minus Horns herred), og det søgte Johan Ludvig Reventlow at få igennem i den kommission, der skulle ordne hele landets almueskolevæsen.

Landboreformerne og de øvrige indgribende reformer (f.eks. på toldlovgivningens og fattigforsorgens område) kom på meget væsentlige områder af samfundslivet til at udgøre rammerne for udviklingen langt op i 1800-tallet og for områders vedkommende til langt op mod vor tid. Man kan sammenligne det med skikken i gamle dage, hvor man sørgede for at få syet konfirmandens tøj så rummeligt, at der var plads til at vokse i det. Reformlovgivningen, der i det væsentlige blev gennemført i årtierne efter magtskiftet i 1784, lagde nogle linier ud, efter hvilke danskerne har kunnet udvikle deres samfund relativt konfliktløst over et langt tidsrum.

Stavnsbåndets ophævelse 20. juni 1788 kan synes mindre tungtvejende i dette reformforløb end f.eks. udskiftningens hurtige og kompetente gennemførelse og overgangen fra fæste til selveje. Det var jo først i år 1800, at bindingen var helt væk, og værnepligten hvilede fortsat alene på bondebefolkningen. Videre havde ugifte bondekarle en for andre ikke gældende pligt til at tage fast tjeneste – hvilket dog i 1840 indskrænkedes til kun at gælde til det fyldte 28. år!

Men stavnsbåndets ophævelse blev nu en gang symbolet på landboreformerne. Det er jubilæumsåret og -datoen, som man fejrede i 1838, 1888, 1938 og nu igen i 1988. For nylig passeredes 200-året for den epokegørende udskiftningsforordning af 23. april 1781, men det var kun i landinspektørkredse, den blev

Landsbyen Husum udskiftedes tidligt i stjerneform, og det præger den dag i dag vejforløbet.

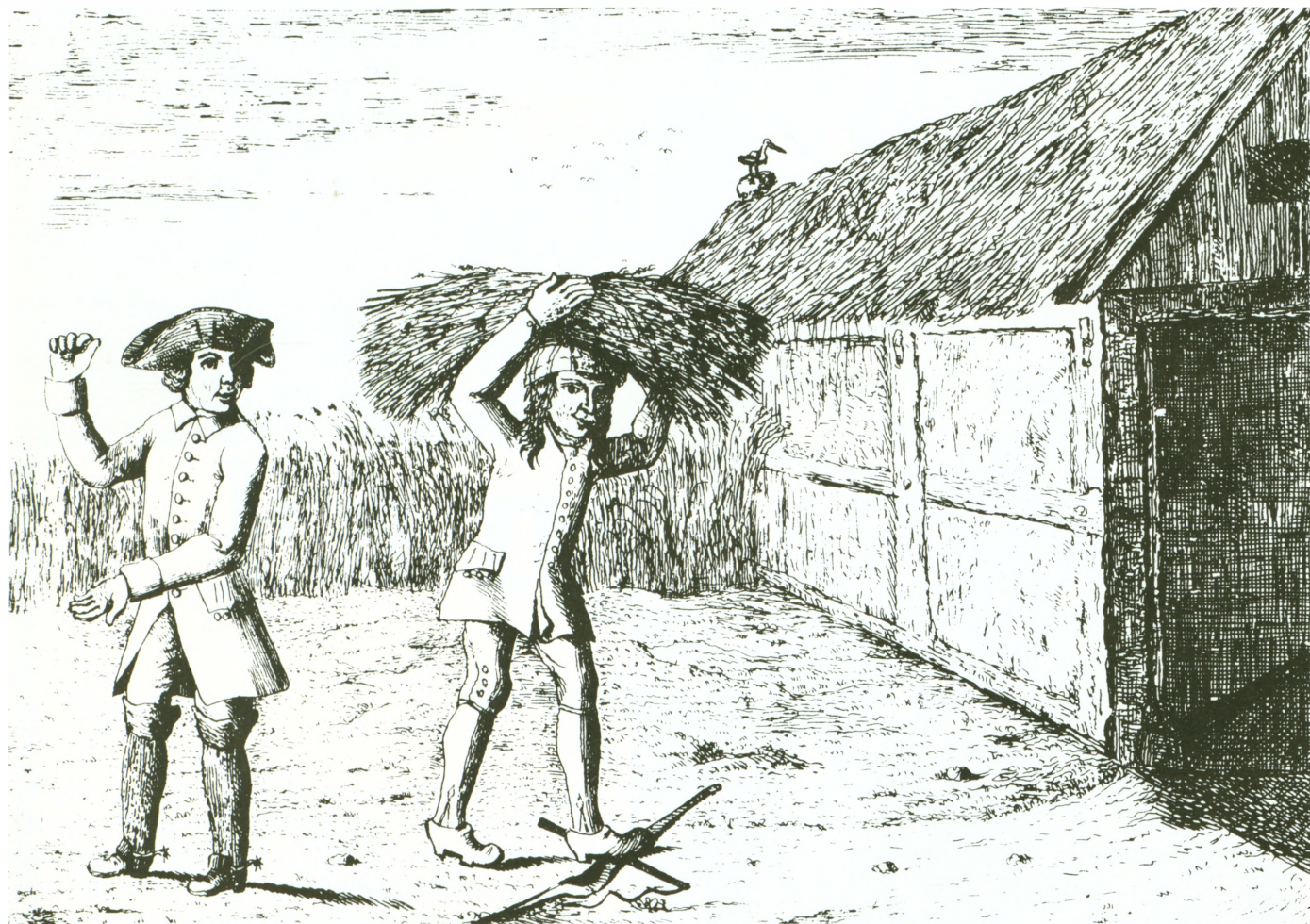
markeret. Det hænger naturligvis sammen med, at stavnsbåndsløsningen berørte bondens person, at den betød forandringer i bondens borgerlige stilling. Denne reform i administrationen af udskrivningen af værnepligtige – og det handler loven af 20. juni 1788 jo om – var dels et skridt hen mod afviklingen af godsejernes myndighed over deres bønder betinget af, at disse nu engang var bønder, dels et i første omgang beskedent skridt hen mod bøndernes ligestilling med andre borgere i samfundet. Året forinden blev godsejernes ret til afstraffelse af deres bønder begrænset – og i 1791 blev det helt forbudt under hoveriarbejde at afstraffe gårdmænd og deres hustruer.

Op gennem 1800-tallet, hvor bestræbelsen for bondestandens politiske, sociale og kulturelle emancipation blev en gennemgående bevægelse, måtte landboreformerne og i dem stavnsbåndsløsningen, blive det store omdrejningspunkt. Stavnsbåndet blev lig undertrykkelse, træghed, fattigdom, »Jeppe« – og dets ophævelse indledningen til den stadige frem-

march over 1848 og kulminerende med 1901, hvor Venstre kom til magten og den første bonde – den sjællandske gårdejer Ole Hansen fra Bringstrup – blev minister.

Når sjællandske bønder i 1839 bar kong Frederik VI's kiste til graven, så var det oprigtigt udtryk for den taknemmelighed, der i bondestanden herskede overfor den monark, der som ung »havde løst bondens lænker«. Hele den selvforståelse og opfattelse af det danske samfunds udvikling, der knyttede sig til venstregrupperne i politik gennem 1800-tallet, rummede en opfattelse af »mørket« før 1784 og gennembruddet i årene derefter. Grundtvig delte denne opfattelse, og herfra vandrede den ind i højskolen og den landbokultur, der fik farve fra denne. Højskolen og Hørup kunne være uenige om Danmarks forsvar og de nordiske myter, men de fortolkede landboreformerne og stavnsbåndsløsningen på samme måde.

I den betydelige sektor af dansk politik, samfundsdebate og åndsliv i ordets bredeste forstand, der

Satirisk stik fra reformperioden. Bonden træder åget og ridefogedens pisk under fode.

Der var uroligheder i København, da Fr. 6 skulle begravnes, men det var udtryk for ægte veneration for hans gerning, at repræsentanter for den sjællandske bondestand bar hans kiste, da ligtoget nærmede sig Roskilde Domkirke.

gennem årtier har hentet sit udgangspunkt i højskolen og/eller Hørup, har landboreformerne og med dem stavnsbåndsløsningen så at sige været en del af den historiske referenceramme. Man har forholdt sig til træhest, stavnsbånd, Frihedsstøtten, Reventlow og frigørelse. Det er symboler, der er indgået i den politiske satire, og begrebet stavnsbånd er fortsat gangbart, når man skal udtrykke sin uvilje mod en bestemt form for regulering af ens personlige dispositionsmuligheder.

Stavnsbåndsløsningen og videre landboreformerne var et vigtigt skridt i bestræbelserne hen mod en borgerlig frihed – indenfor rammerne af en statsmagt, der i samme tidsrum forstærkedes. Som sådan går der en klar linie fra 1788 og frem til Grundloven af 1849.

Men vi er ikke færdige med stavnsbåndsløsningen og landboreformerne. Denne fase af vor historie indtager en så central plads, at vi til stadighed må forholde os til den – netop fordi vi ikke blot har den som en historisk begivenhed, men som noget, der stadig opleves. For 1800-tallets historikere var synsvinklen på sidste halvdel af 1700-tallet nok ret entydig – historiens projektør belyste emnet fra stort set samme stadige placering. Vort samfund har forandret sig, ikke mindst fra 1950'erne. Og hermed rykker vort udgangspunkt – historiens projektør er nu placeret i en anden vinkel og højde i forhold til begivenhederne.

Vi er blevet opmærksomme på, at reformlovene ikke altid var udtryk for brud, men at de kunne være en bekræftelse på en allerede stedfunden udvikling. Vi har fået øjnene op for, at regeringen og dens mænd ikke var enevældige – trods Kongelovens bud. Hvorfor kom f.eks. Chr. Ditlev Reventlow ikke for alvor igennem med sit forslag om soldaterhusmænd og sin store hoveriordning, der lå klar i foråret 1788? Bønderne er fra at have været dem, det handlede om, blevet til en part i forløbet, der handlede med, protesterede, stillede krav og mukkede, når tingene ikke gik efter deres ønsker. Vi har i stigende omfang fået dokumenteret, at bondestanden ikke var en stor masse, der levede under ensartede dårlige vilkår. Der var velhavende bønder i 1780'erne – også i samme landsby, hvor andre måtte gå fra deres gård, fordi de ikke kunne svare afgifterne. Og det er blevet understreget, at der var konflikter mellem bondestandens forskellige lag – gårdmænd og husmænd. Det står også klart i dag, at mens reformerne blev til utvivlsom gavn for nogle, så var der andre, der havde en mere begrænset nytte af udviklingen. Havde fæstesystemet således været det overalt udbredte, så fik en fynsk amtmand i 1790 Danske kancellis bekræftelse på, at der ikke var noget til hinder for, at man kunne bortleje huse på landet.

Vi er ikke færdige med landboreformerne. De har præget vor nærmeste fortid og vore egne forudsætninger.

Dansk landbrug i en brydningstid

Af Britta Schall Holberg

For få år siden lød de dystre udsigter: der bliver ikke fødevarer nok i Europa.

I dag er situationen den, at fra at være nettoimportør af fødevarer er EF nu nettoeksportør.

Situationen illustreres med, at selv med 45.000 færre landmænd, producerede dansk landbrug i 1985 40 procent mere end i 1973, da vi kom med i EF. Dansk landbrug eksporterer for 43 mia. kroner og beskæftiger i dag i selve erhvervet og i følgeindustrierne ca. 250.000 mennesker.

Samtidig med denne udvikling i Danmark og EF kan en række lande, der før måtte købe mad, nu føde sig selv. Det gælder bl.a. Kina. I andre lande, f.eks. USA er der et vældigt overskud af en række varer, ligesom i Europa, f.eks. korn.

Denne vanskelige handelssituation betyder faldende priser, men det betyder også, at andre lande, der også har mange fødevarer, enten lukker for import eller/og bliver meget aggressive på markederne. Det bliver derfor sværere og sværere at afsætte danske fødevarer, og prisen falder. Prisen falder også, fordi der er for mange af de samme varer. Alt i alt betyder det, at indkomsterne for den enkelte landmand falder.

EF har hidtil trådt hjælpende til i sådanne situationer ved at holde prisen oppe. Det har betydet, at en meget stor del af EF's penge har været brugt til at finansiere landbruget med, om ikke andet, så fordi man har foretaget opkøb af det korn, det smør osv., der ikke kunne afsættes på markedet. EF vil ikke

mere betale så meget til landbruget. Nu må markeds- mekanismerne til at virke, siger man.

Dansk landbrug har traditionelt klaret sig godt på de udenlandske markeder, fordi vores kvalitet var særlig god. Men nu søger vore konkurrenter af al magt at højne også deres kvalitet så meget som muligt. Det betyder endnu større krav til danske landbrugsvarer i fremtiden.

De samme krav stiller danskerne selv. Vi er blevet meget bevidste om vores levevis og vores sundheds- tilstand, og dermed om den mad, vi spiser.

Vi er også blevet meget bevidste om den måde, varerne er fremstillet. Hvordan behandler vi vore husdyr, spørger vi. Vi er også blevet meget bevidste om miljøet: hvordan har vore søer og vandløb det med forurening, spørger vi. Alt dette stiller fornyede krav til landbrugsproduktionen.

Der stilles krav om nye produkter, som adskiller sig fra de andres produkter, så vi kan få en ordentlig pris. Der stilles krav om varer, der er fremstillet mere miljøsånsomt, altså med mindre anvendelse af gødningsstoffer og sprøjtemidler, og der stilles krav til den måde, vi holder dyr på.

I den omstilling, der skal ske af landbrugsproduk- tionen, får vi god hjælp af bioteknologien, som åbner mulighed for nye anvendelsesmuligheder for land- brugsvarer, f.eks. råvarer til industrien, men også mere forædlede fødevarerprodukter. Den nye tekno- logi hjælper os også med at pleje miljøet bedre, fordi fremstilling af f.eks. mere sygdomsresistente planter mindsker behovet for sprøjtemidler.

Andre muligheder for at omlægge produktionen er, at omlægge tidligere dyrkede arealer til græs og avle hjorte, får eller kødkvæg i stedet for. Der er også muligheder i at plante skov, eller man kan tage jord helt ud af drift og opnå statslig støtte dertil.

Landmanden står altså overfor store, nye udfor- dringer, som nok kan være svære, fordi mange landmænd er uddannet i en helt anden tid. De fleste landmænd i Danmark er over 50 år. Det betyder øgede krav til løbende efteruddannelse. Men det stiller også nye krav til en bedre ungdomsuddan- nelse. Tidligere sagde man, at landmand kunne man da altid blive. Kravene til erhvervet vil både på det tekniske og økonomiske område blive så store, at en ordentlig uddannelse vil være nødvendig. Uanset om man er ejer eller ansat.

Da stavnsbåndet blev ophævet, var meningen, at så mange som muligt skulle have eget landbrug. De senere års udvikling har betydet, at der er blevet

Selvrisiko

En statistik over arbejdsulykker viser, at landbruget er den erhvervsgræn, hvor flest kommer galt af sted.

færre, men større brug. Mange landmænd har specia- liseret sig kraftigt og er dermed blevet mere sårbare.

Denne specialisering har ud over færre brug ført med sig, at landmanden har koncentreret sig stærkt om sin produktion og det faglige arbejde og arbejdet på gården. Dermed har andre overtaget landman- dens deltagelse i det lokale og politiske liv.

Dette har, sammen med nedgangen i antallet af landmænd (landmænd udgør nu kun 6 procent af den danske befolkning) betydet en følelse af større afstand mellem land og by end tidligere.

I disse år er en modgående strømning på vej, idet flere og flere byboere ønsker at uddanne sig til landmænd, eller ønsker at købe en mindre ejendom, som de kan drive på deltid.

Hvor selvejet siden stavnsbåndet har været det bærende, er ønsket om andre ejerformer begyndt at dukke op. Også fordi nogle føler, at fremtiden, hvor ejeren går alene på gården uden medhjælp, bliver for ensom og brydsom, men også fordi gældsprocenten i dansk landbrug er meget høj, højere end i en række af de lande, vi konkurrerer med. Dette kan betyde, at der, hvis der ikke gribes ind med en langsigtet ændret finansiering af dansk landbrug, vil ske et meget stærkt fald i antallet af heltidsbedrifter i de kom- mende år. Noget, der vil berøre masser af landbo- familier, men som også vil få afgørende betydning for strukturen på landet, nemlig for de små samfund, deres skole, kirke og forretninger. Dermed vil der blive vendt op og ned på det, som stavnsbåndets ophævelse netop lagde op til: et væld af selvejer- bønder, der satte deres præg på hele det lokale folkelige liv i andelsbevægelse, kirke, højskole og i de politiske partier op til i dag.

»Venner, hvad vi fik for muld!«

Det er med rette, at mange af vore fædrelandssange lovsynger den danske muld. Den var et resultat først af en lang naturlig udvikling, og dernæst af generation efter generation af bønders møjsomme slid med at pleje og gøde jorden. Den arv, som dog er vores vigtigste naturressource, er nu på nippet til at være sat over styr, fordi det moderne landbrug drives uden hensyn til det økosystem, som muldjorden også er.

Jordødelæggelse

Næsten alle steder, hvor der bliver gravet i jorden, kan man se, at der øverst er et mørkt lag på en 20-30 cm's tykkelse og under det lysere jordlag. Man kalder det øverste lag for muld, og jorden nedenunder for råjord. Alle haveejere ønsker sig en god muldjord, for den trives planterne godt i. Hvis jorden i en ny have, efter at huset er bygget, mest består af råjord, vil haveejeren købe sig et læs muldjord for at få en god have.

Da istiden var forbi for ca. 12.000 år siden, var al jord i Danmark råjord, men da man i bondestenalderen begyndte at opdyrke landet, var der muld at

dyrke i. Mulden var dannet i løbet af de årtusinder, der var gået siden landet blev isfrit.

Det tager hundreder, måske tusinder af år, at lave råjord om til muld, men det kan gå stærkt at ødelægge en muldjord. Der er ikke tvivl om, at de moderne landbrugsmetoder ødelægger muldjorden. Vi skal se lidt på hvordan, og hvordan det viser sig.

Prøv at sige til en landmand, at han ødelægger jorden ved at sprøjte mod ukrudt, og han vil protestere højlydt: »Når jeg sprøjter bruger jeg en let traktor, og den ødelægger ikke jorden«. Hvad han glemmer (eller ikke ved) er, at ukrudtsmidlerne (og de andre sprøjtemidler) også skader organismerne i jorden. Der bliver færre forskellige slags mikroorganismer og færre regnorme. Derfor bliver der også produceret mindre af den slim, der er nødvendig for en god krummestruktur.

Det er det samme med kunstgødningen. Landbruget hævder, at fordi de gøder så godt med kunstgødning, så dannes der mange planterødder, og når de dør, opvejer de døde rødder, at der ikke tilføres organisk materiale i form af staldgødning. På den måde skulle der være lige så meget næring til jordens organismer i en kunstgødet jord, som i en jord, der gødes med staldgødning. Det lyder sandsynligt, men passer ikke i praksis. Graver man i konventionelt dyrkede jorder, vil man se, at planterne har et overfladisk rodsystem, og at de få rødder, der går dybere ned er tykke »søgerødder« uden siderødder. I en økologisk dyrket jord med en god krummestruktur er rodmassen langt større, fordi planterødderne gennemvæver jorden mindst i hele pløjelagets dybde.

Ingen kan leve uden mad, heller ikke jordbundens organismer, og når man sulter dem ved at gøde med kunstgødning, dør de. Det er en væsentlig grund til, at der næsten ikke er regnorme i kunstgødte jorder. Men der er to andre vigtige grunde: Kunstgødningen gør jorden sur, og det kan regnormene ikke tåle, og visse former for kunstgødning (nedfældet ammoniak) er direkte giftige for ormene.

De moderne landbrugsmetoder gør altså jorden død. Ikke at der slet ikke er organismer i den, men der er slet ikke det antal og den mangfoldighed, der skulle være. Man kan sammenligne det med en stærkt forurenede å, hvor kun forrådnelsesbakterierne trives overfor et ikke-forurenede vandløb, der myldrer af insekter, fisk, planter og meget mere.

Jordødelæggelsen kan ses

Når jorden dør, begynder muldjord at blive til råjord igen. Det er synligt alle steder i landet, men det første trin i udviklingen ser man ikke, og det er lumskt. Det første trin er dannelsen af det, man har kaldt pløjesåler eller traktose. Navnene er misvisende, fordi der også kan dannes pløjesål i en jord, der aldrig har været pløjet, og hvor der aldrig har kørt en traktor.

Det vigtigste er nemlig ikke at jorden presses sammen, men at alle små hulrum i den lukkes, så den bliver kompakt og uigennemtrængelig. Det, der lukker de små hulrum i jorden, er små sandkorn og andre jordpartikler. Når jorden dør, er der ikke slim til at lime partiklerne sammen til krummer. Jorden får enkeltkornstruktur, og partiklerne kan let flyttes af vand og vind. I den første fase er det regnvand, der synker ned gennem jorden, som flytter de mindste partikler. De skylles nedad, indtil de fanges i et hulrum, som de så lukker. Efterhånden som flere og flere partikler skylles ned, og flere af hulrummene i jorden længere nede lukkes, bliver »pløjesålen« kraftigere og kraftigere. Det kaldes den »indre erosion«.

Efter den indre erosion følger den ydre. Snart bliver »pløjesålen« så tæt, at regnvandet har svært ved at trænge ned. Det samler sig som pytter og små søer i alle lavninger. Jo tættere »pløjesålen« er, jo mindre nedbør skal der til, før der ligger vand på marken. Pytter og søer i lavninger ses nu overalt selv hvor der er sået vintersæd, selvom jorden er pløjet og derfor skulle være løsnet, lige før kornet er sået.

I mange tilfælde dannes pytterne af vand, der siver i det øverste jordlag ovenpå »pløjesålen«. Men ved kraftige regnskyl, i forbindelse med snesmeltning, eller hvor jorden er meget tæt, løber der også vand ovenpå jorden. Når det sker, får vi den synlige vanderosion.

Vandet samler sig til strømme, der gnaver sig ned i jorden. Jo større strøm, jo dybere kan den grave. På den måde dannes det, man kalder erosionsrender eller, når de er meget store, regnkløfter. Ser man ud over markerne om foråret, kan man næsten alle steder se den slags erosionsrender.

De jordpartikler, som vandet graver væk, bliver aflejret igen andre steder, hvor vandet mister fart. De største partikler, sandkornene, aflejres først, de lette humuspartikler måske først når vandet står helt stille i en pyt. De lyse sandstriber er ofte det, man ser først på en mark, der er eroderet af vand. Sandet bliver tilbage på marken, mens humuspartiklerne skylles sammen i lavningerne.

Vinderosion

Når jordens partikler ikke er klæbet sammen af slim fra mikroorganismer og regnorme, har vinden også let spil. Om foråret, når markerne er nytilsåede, er en lidt kraftig blæst ofte nok til at det støver fra dem. Et stormvejr om foråret kan give muldflugt så himlen næsten formørkes og man kan mærke jorden mellem tænderne, hvis man færdes i det.

Når vinden bremses f.eks. af hegn, er det igen de lidt større sandkorn, der aflejres først. Derfor kan man ofte se hele driver eller klitter af sand ved hegn eller andre steder, hvor der har været lidt læ. Men de fineste og letteste partikler: humuspartiklerne føres langt afsted og falder måske først ned ude over havet.

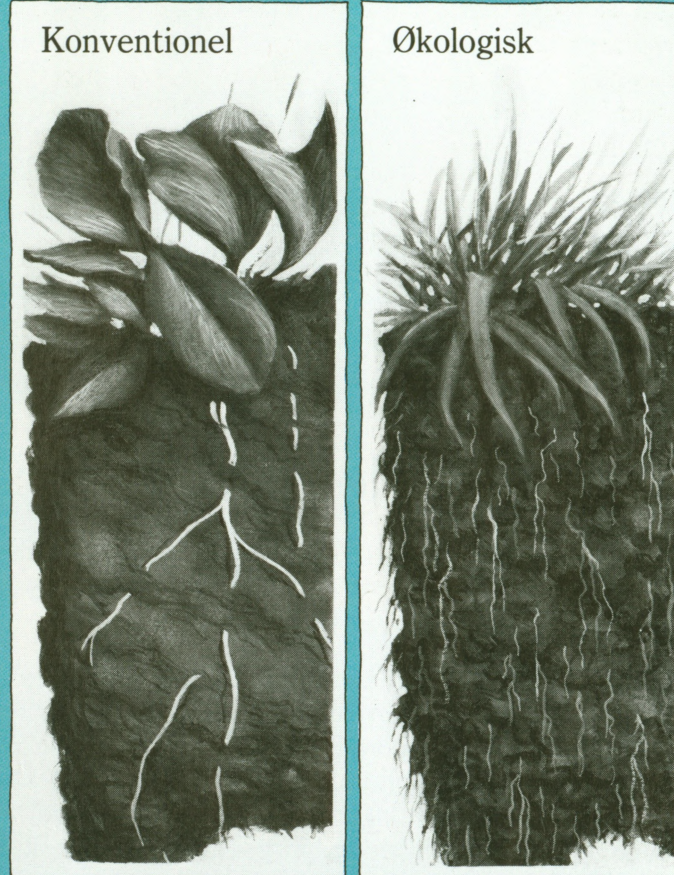
Erosionen, både vinderosion og vanderosion, har altså to virkninger. Der fjernes materiale og der fjernes humus, og begge dele er med til at ødelægge muldlaget. Da humus er en vigtig del af muld, er det klart, at forsvinder humuspartiklerne, holder jorden op med at være muld. Det, at der forsvinder materiale, virker på en lidt anden måde. Når »muldlaget« bliver tyndere, og man alligevel pløjer i samme dybde, bliver der år for år vendt mere af råjorden op i »muldlaget«, som på den måde bliver mindre og mindre »muld« og mere og mere råjord.

Også det kan man overbevise sig om, ved at se ud over markerne. Nu skal man dog helst se om efteråret, efter at jorden er pløjet. Mange steder kan man se pletter, hvor lys råjord er pløjet op. Der har »muldlaget« været så tyndt, at ploven er kommet helt

ned i råjord. Andre steder viser råjorden sig kun som en svag farveforskel, som det kan være vanskeligt at se. Men der er en anden ting, der ses tydeligt: stenene.

Hver gang ploven kommer lidt længere ned, støder den på sten, som den tidligere er gået hen over. Landmændene siger, at stene vokser op af jorden. Det kan de godt, men kun hvis jorden er frosset så dybt ned, at der dannes is under stenene, og det er meget sjældent i Danmark. Den rigtige forklaring er derfor, at jordoverfladen synker (undtagen naturligvis i de lavninger, hvor meget af materialet flyttes hen). I USA findes der en gård, der har været drevet økologisk siden 1909. Dens marker ligger nu 16 cm over de konventionelle nabogårdes marker, og man

Ved vedvarende konventionel dyrkning vil jorden opnå tæt struktur med ringe biologisk aktivitet. Planterne udsender lange, hvide »søgerødder«, der er næsten uden forgreninger.

Ved vedvarende økologisk dyrkning vil jorden opnå dybtgående krummestruktur, og jorden vil være helt gennemvævet af et fint »søgerødder«, der er næsten uden forgreninger.

Efter Troels V. Østergaard: Det rimelige Landbrug.
Tegninger af Gregers Jensen.

har kunnet beregne, at markerne på de konventionelle gårde vil være ren råjord om 50 år. Til den tid, vil udbyttet falde til det halve af, hvad det er nu.

Den danske mulds redning

Kun økologisk jordbrug kan redde den danske muld! Økologisk jordbrug er ikke kun dyrkning uden brug af kunstgødning. Økologisk jordbrug er et dyrkningssystem, hvor mange af systemets elementer tager sigte på netop at bevare muldjorden. Det gælder bl.a. den biologisk rigtige jordbehandling, brugen af grøngødning og komposteringen af staldgødningen.

I det økologiske jordbrug bruges ingen giftige

sprøjtemidler. Derfor er der heller ingen forurening med pesticider, hverken direkte eller indirekte (Bopal, Cheminova, Sandoz m.fl.). Der er ingen tilførsel af letopløselige gødningsstoffer og jordens humusindhold øges (modsat det konventionelle landbrug, hvor humusindholdet falder, hvorved store mængder af kvælstof frigives), derfor er også grundvandsforureningen minimal. Produktionsniveauet er lavere end med konventionelle metoder, og fødevarerne er sundere. Økologisk jordbrug er med andre ord det columbusæg, der vil give os et bedre miljø og løse EF's overskudsproblemer og samtidig sikre, at der er muldjord at dyrke også om 200 år.

Fjellerup

1788-1988

Tiden før de store landboreformer

Af Mette Skougaard

Landsbyen Fjellerup omtales første gang i 1300-årene som »Fyeldorp«, d.v.s. torpen i skoven Fjeld. Byen ligger i sognet Fjellerup ved Djurslands nordkyst langs den gamle vej mellem Randers og Grenå. Egnen hører til de mindst frugtbare i landet, præget af lette og sandede jorder og hærget af sandflugt. Til gengæld er området naturskønt med vidtstrakte skove og åben kyst.

I 1788 bestod Fjellerup af herregården Østergård, kirke og præstegård, 12 gårde (heriblandt møllen) og et antal huse, hvoraf enkelte havde en smule jord. I byen boede ifølge folketællingen fra 1787 180 mennesker. Af disse hørte de 20 til på herregården, 75 boede på gårdene, i præstegården og degnehjemmet, mens 85 boede i husmandshusene. Sammenlignet med andre landsbyer på dette tidspunkt falder det store antal husmandsfamilier i øjnene. Det kan hænge sammen med at herregården lå så nær ved landsbyen samt med muligheden for forskellige binæringer. Folketællingen nævner bl.a. flere vævekoner, en skibstømmermand, skomager, skræder, snedker og træskomand foruden erhverv som jordbruger, tjener, hyrde og smed.

I 1788 blev Fjellerup bys jorder endnu dyrket i det gamle fællesskab. I området her finder vi dog ikke det traditionelle 3-vangsbrug, men det såkaldte græsmarksbrug, som var almindeligt i store dele af Jylland, hvor jorden var mindre frugtbar. Ved græsmarksbrug havde man en længere omdrift og i reglen flerårig hvile. I 1770 beskrives jordbruget i Fjellerup således: »Bøndernes Jord ligger i Siden af Hoved

Gaardens Marker. Jorden er inddeelt i 6 Indtægter (vange), 3 besaaes og 3 ligger til Greds (græs). Jorden er altsamme Sand Jord og den 4. Deel bederved (fordærvet) med Sandflugt«. Hver gård havde ifølge en opgørelse fra 1789 4 tønder hartkorn ager og eng.

Herregården Østergård

Alle bønderne i Fjellerup hørte under herregården Østergård, og hertil skulle de yde hoveri og landgilde. Østergård nævnes første gang i slutningen af 1400-årene, hvor den var ejet af Erik Persen Glob, men gården har haft en meget omskiftelig ejerhistorie. I 1787 ejedes den af Ramus Christensen, gift med Elisabeth Thorbiørnsen. Hendes første mand købte gården i 1781 og efter hans død 1783 giftede hun sig med Rasmus Christensen, der allerede 1795 skødede gården til Ivar Ammitzbøll for 29.000 rigsdaler. Siden 1889 har Østergård under slægten Juel været forbundet med herregården Mejlgård i nabo-sognet Glesborg.

Under Østergård hørte i slutningen af 1700-årene lidt over 24 tønder ager og eng fri hovedgårdshartkorn med 156 td land agerjord og eng til 150 læs hø. Det underliggende bøndergods bestod af 32 gårde og 40 husmandshuse spredt i forskellige landsbyer. Ifølge det bevarede generalhoverireglement fra 1. oktober 1770 måtte bønderne i Fjellerup hvert år i landgilde betale et lam og et par høns. I hoveri skulle de på forlangende i »Sæde og Høst Tid« ugentlig kunne yde tre »Kiøre eller Spand Dage« (hvor man

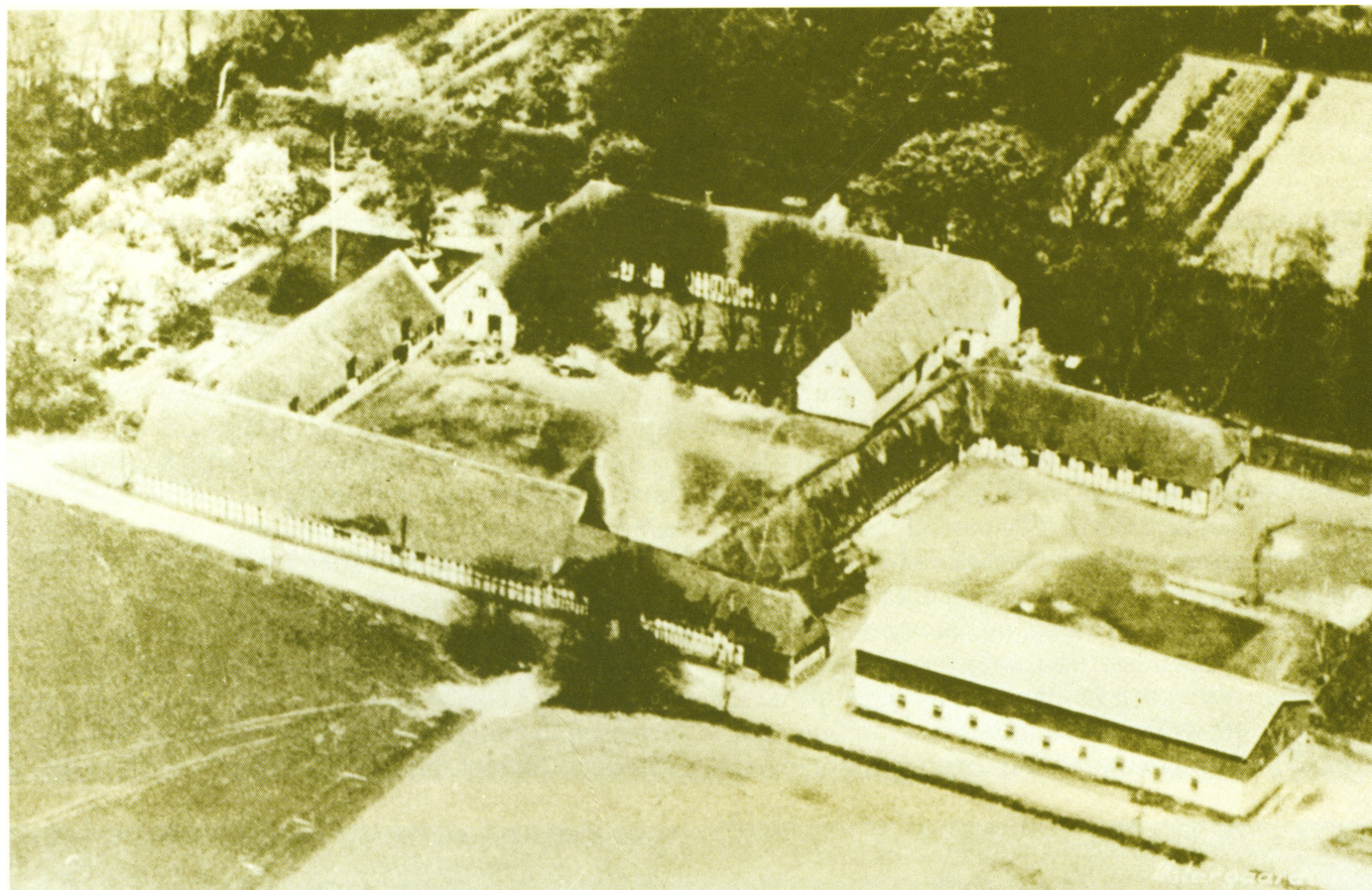
Landsbyen Fjellerup ligger ved vejen langs Norddjurslands kyst fra Grenå i øst mod handels- og administrationsbyen Randers i vest. I byens østligste udkant skiller herregården Østergård sig ud med store markarealer og skove.

skulle stille med et spand heste), tre »Haand eller Gang Dage« med en karl og tre »Haand eller Gang Dage« med en pige eller dreng. Resten af året kunne ugentlig forlanges en køre- eller spanddag, to hånd- eller gangdage med en karl og en hånd- eller gangdag med en pige eller dreng. Husmændene betalte enten en årlig pengeafgift til erstatning for hoveri og landgilde, eller ydede en ugentlig hånd- eller gang-

dag for en pige eller dreng.

Herregårdens avlsbygninger kan i dag ses på Frilandsmuseet, mens hovedbygningen, der ligesom avlsgården er opført i bindingsværk, stadig ligger på sin plads i Fjellerups østlige udkant. Avlsgårdens ældste bygning er laden, der efter alt at dømme går tilbage til 1600-årene, mens de øvrige længer stammer fra 1700-årene.

Foroven herregården Østergård, som den så ud, inden avlsbygningerne blev nedtaget og overført til Frilandsmuseet i 1952. Ser man bort fra den nybyggede kostald nederst til højre i billedet, viser anlægget i store træk den helhed, som fæstebønderne kendte i 1788.

Kirken i Fjellerup dannede ramme om bøndernes tilværelse i 1700-årene. Kirkens kor og skib er opført i det 12. århundrede, medens tårn og våbenhus er bygget noget senere. I 1700-årene ejedes kirken af Østergård.

I dag er kun Østergårds hovedbygning tilbage på sin oprindelige plads i den østlige udkant af Fjellerup. Bygningen hører under godset Mejlgård.

Landboreformerne

Af Karl-Erik Frandsen

I slutningen af 1700-årene kom landboreformerne til Fjellerup. Bøndernes hoveri til Østergård blev efterhånden afløst af en pengeafgift. Siden udstykkedes mere og mere af herregårdens jord og stadig flere bønder blev selvejere. Den største ændring for bøndernes dagligdag har dog uden tvivl været udskiftningen af jorderne i 1794, hvor det århundredgamle dyrkningsfællesskab blev opbrudt. Herefter fik Fjellerups bønder og en del af husmændene deres jord afstukket på individuelle parceller, som de fremover kunne dyrke stort set uden hensyntagen til naboerne. I 1794 tilhørte jorden stadig godsejeren på Østergård, Ivar Ammitzbøll, og det var da også på hans initiativ, at udskiftningsprocessen kom i gang.

Om morgenen den 22. august 1794 forsamledes på Østergård landvæsenskommissionen for Kalø amt med selveste amtmanden, kammerherre Gersdorff i

spidsen. Samtlige bønder, præsten, degnen og selvfølgelig godsejeren var mødt frem og kunne studere det kort, som landinspektør Krag havde opmålt, og hvorpå han havde indtegnet en plan til udskiftning af jorderne.

Det var i virkeligheden en ganske kompliceret sag, som forsamlingen skulle tage stilling til!

Alle ønskede principielt at blive i byen tæt ved kirken, og frem for alt ville ingen op at bo i de sandede og stormomsuste bakker.

Landvæsenskommissionen forstod godt dette, og man foreslog også en løsning, hvor syv gårde samt præstegården kunne blive liggende i byen og få deres marker i tilknytning til gårdene. Omkostningen var til gengæld, at de fik parceller, der kun var godt 100 m brede og til gengæld næsten 2 km (!) lange. De »heldige« bønder, der slap for at flytte ud, fik i de

Den fordeling af jorden, man enedes om ved udskiftningen i Fjellerup 1794, kan tydeligt ses i landskabet i dag.

Fjellerup omkring 1910.

Dette billede giver en fornemmelse af, hvordan Fjellerup kan have set ud i tiden omkring de store landboreformer med lav og tæt bebyggelse, bindingsværkgårde og spredte husmandshuse.

kommende år et enormt arbejde med at plante hegn og grave grøfter langs disse lange parceller.

Fem gårde måtte flytte op i bakkerne. For at kompensere for den dårlige jord fik de dog ekstra store parceller, som krævede en stor indsats for at give et rimeligt udbytte.

Hver gård fik desuden en *englod* ved kysten og en *hedelod* på Fuglsø Hede. Overdrevet langs stranden og Fuglsø Mose skulle fortsat benyttes i fællesskab.

Da ingen af de fremmødte protesterede, blev planen godkendt af landvæsenskommissionen.

Husmændene var ikke blevet spurgt. Hver husmand med jord havde hidtil haft ret til at græsse én ko og seks får på den hvilende jord i bymarken.

Fårene måtte fortsat græsse på overdrevet mod havet, og som kompensation for den mistede græsningsret til køerne fik hver husmand udlagt en jordlod på to tønder land, men vel at mærke længst væk fra byen på hedejord, der ikke tidligere havde været opdyrket.

Det var selvfølgelig heller ikke meningen, at husmændene skulle leve af disse lodder. Hovedindtægten skulle komme fra arbejde som daglejere på gårdene eller på Østergård. De beslutninger, som blev truffet på Østergård den 22. august 1794, fik unægtelig vidtrækkende konsekvenser. For den struktur, der da blev fastlagt, genfindes med forbausende få ændringer den dag i dag.

I går og i dag

Af Birgit Vorre

Var Fjellerup blevet udskiftet i dag, havde landmændene sikkert protesteret mod de lange markstykker, der giver »al for lang vej«. Udflytterne fik mere regulære arealer, men til gengæld opleves de i dag knap nok som hørende til Fjellerup. »Det er dem ude i marken« og det er også her, man fornemmer, at Fjellerup stadig er et landbrugsområde, om end jorden ikke er god.

I en beretning fra 1800-tallet fortælles, at folk lokkes til at købe ejendomme her, fordi de for få penge kan få et stort areal, som de efter få år sælger igen, når de ser det ringe udbytte. Det er »en

bestandig omskiftende Befolkning«. Samme indtryk får man af folketællingerne, hvoraf det fremgår, at en meget stor del af befolkningen er født uden for sognet. Så måske har folk i Fjellerup jublet ved stavnsbåndets ophævelse. Alligevel øges befolkningen i løbet af 1800-tallet, blandt andet fordi Østergård ved hoveriets afløsning fik brug for anden arbejdskraft. Den fik man fra husmænd og daglejere, der boede i godsets huse, samt husmænd med egen jord, der måtte supplere med dagleje. I tidens løb er der kommet flere mindre ejendomme til, bl.a. ved gårddelelinger og udstykninger samt i Fjellerup Kær,

I 1893 fik Fjellerup sit andelsmejeri, der fik det meget poetiske navn »Kildevæld«. Mange småbrugere har her haft en kærkommen bifortjeneste med mælkekørsel i det store område. I dag er mejeriet nedlagt og bygningerne huser nu et maskinværksted.

Missionshuset »Karmel« er opført 1918 og fungerer stadig som samlingssted for en ret stor indremissionskreds. Noget skarpt skel har der såvidt vides ikke været mellem missionsfolkene og grundtvigianerne, der tilhørte »Kirkeligt Samfund«. Dog deltog man i hver sine store folkelige møder. De første i Præstens skov øst for byen, de sidste sammen med venstrefolkene på Hege-dalsbakken vest for byen.

En del landmænd i Fjellerupområdet foretrækker det sortbrogede kvæg, mens andre sværger til de mindre jerseykøer. Besætningerne er mellemstore og staldene moderne, men ikke avancerede. Man holder sig til naturen og sender køerne på græs i dagtimerne sommeren igennem.

hvor gårdene tidligere havde englodder. Jorden her var tilmed rimelig god, men ellers lykkedes det ikke, trods mergling, dræning og nye redskaber, at gøre Fjellerupjorden til god dansk muld. Brak, rug, byg, havre, græs og kløver indgik i omdriften, og fra omkring 1850 også rodfrugter. Der kunne være en vis modstand mod nye afgrøder og nye driftssystemer og ofte måtte godserne gå foran. Kartofler lærte man f.eks. først at dyrke efter at Mejlgård var begyndt i 1825. Husdyr har derimod altid spillet en stor rolle i Fjellerup og i dag har de fleste stadig køer. Vejret er også vigtigt, overskyet med regn er »rigtig Fjellerup-vej«. Og så spiller majs en rolle som en af de nyere afgrøder, jorden er velegnet til. I dag er der dog kun få, der lever af landbrug og de, der gør, har købt eller forpagtet naboens jord, også den sidste husmands.

Når Fjellerup stadig har en stor befolkning, skyldes det områdets andre ressourcer. I 1700-tallet har der været et godt bundgarnsfiskeri ved Fjellerup Strand efter sild, torsk, makrel og hornfisk, som var næsten ophørt omkring 1800. I 1860-erne kom fiskeriet i gang igen, og i dette århundrede udvidedes det betydeligt som følge af de store makrelforekomster i Kattegat. Det gode fiskeri trak flere fiskere og også en del fiskehandlere til området, men de er i dag næsten alle væk. Nedgangen begyndte i 1960'erne, da makrellen forsvandt.

En anden ressource er skoven, der stadig udnyttes af godset og som har givet arbejde til mange familier samt enkelte krybskytter. I nyere tid har også flere landmænd tilplantet en del af deres jord med skov og således suppleret driften.

I dag er Fjellerups væsentligste eksistensgrundlag det naturskønne område. Det begyndte i 1930'erne, da de første byboere, især fra Randers, fandt frem til egnen, købte jord ved stranden, byggede sommerhuse eller indlogerede sig hos lokalbefolkningen. Siden er mange fulgt efter, og Fjellerups nordlige del er nu et stort ferieområde med fritidshuse, campingpladser, sommerrestauranter og butikker. Mange lokale har lagt deres liv og økonomi an på turismen og delt det op i to sæsoner, den stille vinter med de lokale, hvor der lades op til sommerens mere hektiske liv med turisterne. Men Fjellerup har også et andet liv. Syd for byen følger landmanden sin egen rytme med jord og dyr, mens yngre og ældre, lokale og tilflyttere hviler ud i nye og gamle huse, nogle efter dagens arbejde uden for Fjellerup, andre efter et helt livs slid med Fjellerupjorden.

Fjellerup har en lang kyststrækning med en god og familievenlig badestrand. Sommerhuse og campingpladser optager nu de tidligere store strandenge, mens de sidste fiskere stadig har deres virke i det lille fiskerleje mod øst.

Ordforklaring

Af Peter Korsgaard

Arvefæste

En fæsteform, hvor fæsteretten overføres fra fæsteren til hans arvinger. I nogle tilfælde kunne fæsteretten også sælges. På denne måde blev arvefæstet en mellemting mellem fæste og selveje.

Bystævne

Samlingsplads for landsbyens gårdmænd, hvor de vedtog beslutninger om landsbyens anliggender. Det kunne ske hos oldermænd eller på en krans af sten (bevaret i enkelte landsbyer).

Forsiddelse

Når fæsteren ikke overholdt sine forpligtelser over for godsejeren, kunne godsejeren få fæsteren dømt til at forsikke fæstet, d.v.s., at han mistede det.

Fripas

Pas udstedt af godsejeren, som fritog modtageren for stavnsbåndet.

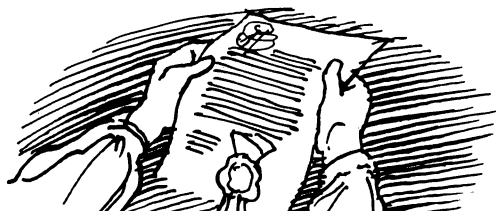
Græsningsområde, som bestod af overdrevet samt den af vangene, som det pågældende år var fælles græsgang.

Fællesskab

Jorden i et overdrev eller i en landsby lå ofte i fællesskab mellem flere brugere. Dyrkningsfællesskabet i landsbyen havde rod i, at man betragtede jorden som fælleseje, hvori hver ejendom havde en vis andel. Derfor måtte man opnå enighed om dyrkningen på bystævnet.

Fæste

Overdragelse af en gård eller et hus til en lejer, fæster. Ved fæstet udstedte godsejeren et fæstebrev.

Gade

Den udyrkede fællesjord i landsbyen, som lå foran gårdene.

Godsejer

Ejer af et gods. Et gods bestod af en eller flere hovedgårde med tilliggende bondegårde. (Godsejeren indestod for sine bønders skatter, til gengæld var hovedgården oftest skattefri).

Græsmarksbrug

Dyrkningssystem i Jylland, hvor landsbyens marker var inddelt i et større antal (gerne 8-12) tægter.

Gårdejer

Ejer og beboer af en gård.

Gårdmand

Beboer af en gård (med over 1 tønde hartkorn). De fleste gårdmænd var fæstere, navnlig i Jylland var der gårde i selveje.

Hartkorn

Værdiangivelse for jord, måles i tønder.

Hoveri

Fæsterens arbejde for godsejeren, med redskab (gangdage) eller med vogn eller plov (spanddage).

Husmand

Beboer med en smule eller ingen jord. Husmanden kunne næsten aldrig leve af sin jord og måtte arbejde som daglejer, håndværker eller fisker. De fleste husmænd havde ret til at have et par dyr på græs på fælled.

Inderste

Person, som bor i et hus, der hører til en bondegård.

Indfæstning

Et beløb, som fæsteren ydede ved fæsteindgåelsen.

Innsidder

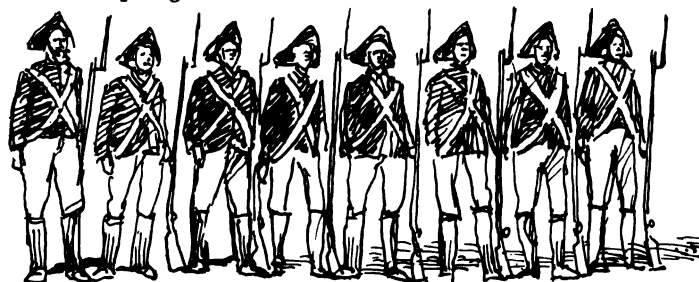
Person, der ikke bor i eget hus, men i en stue hos en gårdmand eller husmand.

Jordebog

Fortegnelse over de ejendomme, som hørte til et gods, og de årlige ydelser fra gårdmænd og husmænd.

Landgilde

Fæsterens årlige ydelse til godsejeren i naturalier eller i penge.

Landmilits

Den udskrevne del af hæren, beregnet til forsvar af hjemstavnen.

Matrikel

Vurdering af samtlige ejendomme i kongeriget. De to store matrikler er fra 1688 og 1844.

Oldermand

Lederen af landsbyen. Hvervet gik på skift mellem gårdmændene.

Omdrift

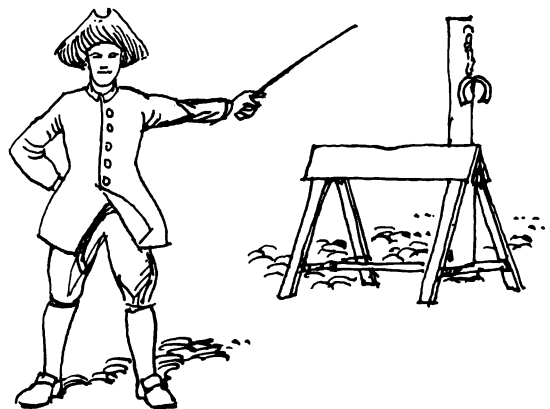
eller rotation var at indrette dyrkningen, så at det enkelte jordstykke skiftevis var dyrket eller i fælle. På denne måde sikredes, at et passende stykke hvilede hvert år.

Overdrev

De udyrkede områder, som permanent lå til græsning.

Ridefoged

Godsejerenes stedfortræder. Ridefogeden havde opsynet med bønderne.

Selvejer

Landbruger, som selv ejer sin jord.

Skifte

Opgørelse og fordeling af boet efter en afdød.

Stavnsbånd

Den mandlige landboudoms forpligtelse til at blive på det gods, hvor vedkommende var født.

Synsforretning

Upartiske mænds vurdering af en gårds tilstand, ofte i forbindelse med fæste.

Toft

Den jordlod, som lå ved gården, og som ikke var med i fællesskabet.

Udflytning

Flytning af gårde fra landsbyen ud på landsbymarken. Udflytningen skete oftest i forbindelse med udskiftningen.

Udskiftning

Landsbyens eller den enkelte ejendoms udskillelse af fællesskabet.

Vang

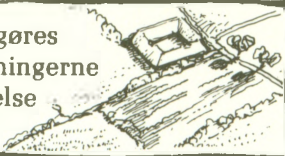
En af markerne i vangebruget. Det mest almindelige var trevangsbruget, hvor landsbyen havde én vang med byg, én med rug, mens den sidste lå i fælle.

Billedfortegnelse

- SIDE 8-9
Foto: Niels Elswing efter maleri af Jens Juel. Privateje.
- SIDE 10-11
Foto: Ole Malling af dørstykke, malet af Erik Pauelsen, Moltkes Palæ, Håndværkerforeningen, Kbh.
- SIDE 12
Nationalmuseet, 3. afd.
- SIDE 13 ØVERST
Foto, Nationalmuseet, 3. afd.
- SIDE 13 NEDERST
Maleri, Fåborg museum for fynsk malerkunst.
- SIDE 14-23
Kort og tegninger: Karl-Erik Frandsen.
- SIDE 24-27
Foto, Nationalmuseet, 3. afd.
- SIDE 28 ØVERST
Foto, Nationalmuseet.
- SIDE 28 NEDERST
Tegning, Nationalmuseet.
- SIDE 29
Foto: Knud Gamborg efter tegning i illustreret Tidende, Nationalmuseet, 3. afd.
- SIDE 30
Foto, Nationalmuseet, 3. afd.
- SIDE 33
Maleri af Jens Juel, Statens Museum for Kunst.
- SIDE 34-35
Tegninger, Nationalmuseet, 3. afd (Plovsekretariatet)
- SIDE 36-37
Foto, Landbrugsmuseet, Gl. Estrup.
- SIDE 37
Foto, Nationalmuseet, 3. afd.
- SIDE 39
Peder Nielsen Moldrup, Kgl. Majestæts Kammerassessor, stik, Frederiksborg Slot.
- SIDE 40
Driftopgørelse, Nationalmuseet, 3. afd.
- SIDE 41
Lynderupgård. Foto: S. Werner, Det kgl. Bibliotek.
- SIDE 42
Tegning, Det kgl. Bibliotek.
- SIDE 44-45
Fotos, Frilandsmuseet.
- SIDE 46-47
Fotos, Nationalmuseet, 3. afd.
- SIDE 48
Manglebrædt, Nationalmuseet, 3. afd.
- SIDE 49
Fad, Nationalmuseet, 3. afd.
- SIDE 50
Bindebrev fra Drejø, Nationalmuseet, 3. afd.
- SIDE 51
Kistebrev, Nationalmuseet, 3. afd.
- SIDE 51
Stuedør fra Tårnby, Nationalmuseet, 3. afd.
- SIDE 52-53
Foto: Ole Malling efter maleri på dørstykke, Bernstorff Slot.
- SIDE 54
Titelblad fra bog, Det kgl. Bibliotek.
- SIDE 55
Maleri, Frederiksborgmuseet, Frederiksborg Slot.
- SIDE 57 ØVERST
Foto: Wermund Bendsen efter maleri, privateje.
- SIDE 57 NEDERST
Foto: Jørgen Watz efter maleri, privateje.
- SIDE 58 ØVERST
Foto: Jørgen Watz efter maleri, privateje.
- SIDE 58 NEDERST
Foto: Wermund Bendsen efter maleri, privateje.
- SIDE 59
Foto: Wermund Bendsen efter maleri, privateje.
- SIDE 60 ØVERST
Foto: Jørgen Watz efter maleri, Holsteinborg.
- SIDE 60 NEDERST
Maleri, Pederstrup.
- SIDE 61
Foto: Wermund Bendsen efter maleri, privateje.
- SIDE 62-63
Foto: Inge Mejer Antonsen.
- SIDE 64 ØVERST
Foto: Ole Malling.
- SIDE 64 NEDERST
Plan over Bernstorff Slot.
- SIDE 65
Foto: Wermund Bendsen.
- SIDE 66 ØVERST
Maleri, Frederiksborgmuseet, Frederiksborg Slot.
- SIDE 66 NEDERST
Akvarel, Liselund.
- SIDE 67
Akvarel, Pederstrup.
- SIDE 68
Fotos: Ole Koch Jensen.
- SIDE 69 TIL VENSTRE
Foto: Niels Elswing.
- SIDE 69 TIL HØJRE
Foto: Wermund Bendsen.
- SIDE 70-71
Maleri, Statens Museum for Kunst.
- SIDE 71
Maleri, Frederiksborgmuseet, Frederiksborg Slot.
- SIDE 73
Foto: Ole Koch Jensen efter maleri, Pederstrup.
- SIDE 74-75
Foto, Tøstrup Præstegård, Nationalmuseet, 3. afd.
- SIDE 76
Foto, Dørstykke, Nationalmuseet, 3. afd.
- SIDE 77
Silhuet, Nationalmuseet, 3. afd.
- SIDE 78
Foto: Lennart Larsen efter tegning, Frederiksborgmuseet, Frederiksborg Slot.
- SIDE 80
Foto: Rolf Konow efter silhuet, privateje.
- SIDE 83
Foto: Keld Foto, Holstebro, efter maleri på dørstykke, Rydhave Slot.
- SIDE 84
Bondedagbog, Rigsarkivet.
- SIDE 86
Bondeklage og folketælling, Rigsarkivet.
- SIDE 89
Foto: Jørgen Watz.
- SIDE 90
Maleri, Frederiksborgmuseet, Frederiksborg Slot.
- SIDE 93-93
Malerier, Statens Museum for Kunst.
- SIDE 94-95
Fotos: Henning Rasmussen.
- SIDE 95 NEDERST
Tegning, Kunstakademiets samling af arkitekturtegninger.
- SIDE 96-101
Fotos og tegninger: Gunnar Solvang.
- SIDE 97 ØVERST
Ældre foto.
- SIDE 102
Silhuet, Danmarks pædagogiske Bibliotek.
- SIDE 103
Tegning, Rigsarkivet.
- SIDE 105
Foto, Nationalmuseet, 3. afd.
- SIDE 107
Luftfoto: Hasse Christensen.
- SIDE 108
Stik, Kobberstiksamlingen.
- SIDE 109
Litografi af Westphal/Emil Bærentsen, Fr. VI's lig bæres af bønder til Roskilde Domkirke, Frederiksborg Museet, Frederiksborg Slot.
- SIDE 110
Foto: Ole Malling.
- SIDE 111
Tegning: Bo Bojesen.
- SIDE 114-115
Fotos: Gregers Jensen.
- SIDE 115
Tegning: Gregers Jensen.
- SIDE 117-121
Foto: Ole Malling.
- SIDE 119
Luftfoto, privateje.
- SIDE 121
Tegning: Karl-Erik Frandsen.
- SIDE 122-123
Fotos: Ole Malling.
- SIDE 124-125
Foto: Peter Elle.

De store landboreformer

Godsejerne må godtgøres
udskiftningsomkostningerne
ved landgildeforhøjelse
og en rente på 4%.

1792

Oprettelse af
hoverikommisioner
til hjælp ved fast-
sættelse af hoveriet.

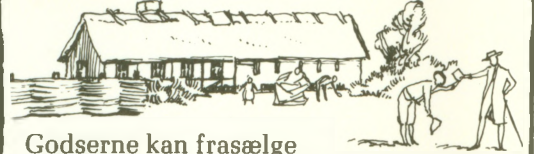

Endelig fastsættelse af hoveriet.
Gælder ikke husmænd.

1795

1799

Godserne kan frasælge
fæstegods uden at miste skattefriheden.

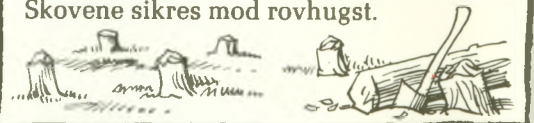
1800

En ny fattiglov.
Hvert sognedistrikt skal
forsørge sine fattige.

1803

Fredsskovsforordningen.
Skovene sikres mod rov hugst.

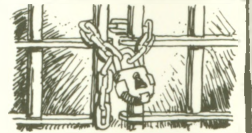
1805

Forordning om
husmænds pligtarbejde.
Der bliver ingen statslig
regulering eller opsyn.

1807

Godsejernes birkeret
indskrænkes
(ophæves helt 1849).

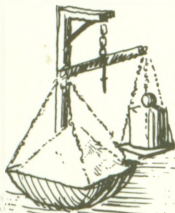

1809

De nye skolelove,
der indfører
undervisningspligt
fra det 7. til 14. år.

Tienden fastsættes,
og yderne kan
kræve den afløst.

1810

1810

Udstykningslov fastslår, at gårde ikke
helt må nedlægges.

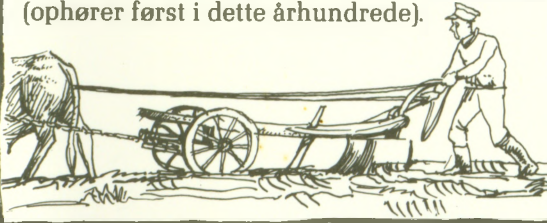
1814

Godsejernes skifte-
ret indskrænkes
(ophører helt 1850).

1817

Hoveriet fastsættes for husmænd
(ophører først i dette århundrede).

1848

Lov om
hoveriafløsning.

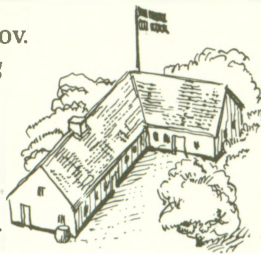
1850

Lov om
tilvejebringelse
af jordlodder
til landarbejdere.

1899

En ny statshusmandslov.
Gennem lensafløsning
og udstykning
af præstegårdsjorden
finansieredes
oprettelsen
af statshusmandsbrug.

1919

1919

Lov om lens- og stamhuses og
fideikommisgodrs overgang
til fri ejendom. I løbet af
1920'erne ophørte fæste-
systemet endeligt.

1788
1988

